

Μνήμων

Τόμ. 24, Αρ. 2 (2002)

Ο ΣΚΛΗΡΟΣ ΑΠΡΙΛΗΣ ΤΟΥ '44. ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ ΣΤΙΣ ΑΚΥΒΕΡΝΗΤΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗ ΤΣΙΡΚΑ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.741](https://doi.org/10.12681/mnimon.741)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ Γ. (2002). Ο ΣΚΛΗΡΟΣ ΑΠΡΙΛΗΣ ΤΟΥ '44. ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ ΣΤΙΣ ΑΚΥΒΕΡΝΗΤΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗ ΤΣΙΡΚΑ. *Μνήμων*, 24(2), 269–296. <https://doi.org/10.12681/mnimon.741>

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ

Ο ΣΚΛΗΡΟΣ ΑΠΡΙΛΗΣ ΤΟΥ '44
ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ
ΣΤΙΣ ΑΚΥΒΕΡΝΗΤΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗ ΤΣΙΡΚΑ

«One might begin with the question: why should a professional historian bother to read novels? The sad fact is that a number of historians at present would actually take this as a real question»

Dominick LaCapra, *History and Criticism*

1. Μεταπολεμική πεζογραφία και ιστορική πραγματικότητα

Η νεοελληνική μεταπολεμική λογοτεχνία, όπως, άλλωστε, και η αντίστοιχη ευρωπαϊκή, αποτελείται από ένα μεγάλο αριθμό έργων τα οποία αντλούν τη θεματολογία τους από τα γεγονότα του Β' παγκοσμίου πολέμου, από την κατεξοχήν, δηλαδή, οριακή ιστορική εμπειρία που σφράγισε τον εικοστό αιώνα. Η αφηγηματική τέχνη εστίασε το ενδιαφέρον της στις κοινωνικές ομάδες και τα υποκείμενα που βίωσαν τη ναζιστική απειλή αλλά και τον αντιφασιστικό αγώνα, αναδεικνύοντας, έτσι, τις συμπεριφορές, τις νοοτροπίες και τις πρακτικές που γέννησε η παθολογία του πολέμου. Συμμετέχοντας στο συνολικό πολιτισμικό σχέδιο συγκρότησης και διατήρησης της συλλογικής μνήμης, η μεταπολεμική λογοτεχνία αναζήτησε στην ιστορία μια έγκυρη αφηγηματική σύμβαση που της επέτρεπε να οδηγηθεί σε ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές αναγωγές σχετικά με την κρίση του δυτικού πολιτισμού, του μοντερνισμού και των ουμανιστικών παραδόσεων. Η μνημείωση, ωστόσο, του πρόσφατου ιστορικού παρελθόντος μέσα από τη μεταπολεμική λογοτεχνική παραγωγή, εγγράφεται σε μια διπλή ιστορικότητα: στο βαθμό που η περίοδος του πολέμου αποτελεί αντικείμενο ιστορικής και λογοτεχνικής αναπαράστασης στη μεταπολεμική εποχή, είναι ευνόητο ότι η παραγωγή αφηγήσεων με θέμα τον πόλεμο και την αντίσταση καθορίζεται από τα ιδεολογικά, πολιτικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα της μεταπολεμικής περιόδου, τις «εκ των υστέρων» ανακατασκευές της ιστορικής μνήμης, τον τρόπο που βίωσε η μεταπολεμική κοινωνία τη σχέση της με το παρελθόν και το παρόν της.

Στο πλαίσιο αυτό, η συγκρότηση της ιστορικής μνήμης αποτέλεσε ένα διακύβευμα, άμεσα συνδεδεμένο με τις πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες της μεταπολεμικής εποχής. Ιδιαίτερα στον ελληνικό χώρο, η τραυματική εμπειρία του εμφυλίου πολέμου που σημάδεψε τη μετάβαση της χώρας από τον πόλεμο στη μεταπολεμική περίοδο, υπήρξε καθοριστική για το σύνολο των πολιτικών και πολιτισμικών διεργασιών που έλαβαν χώρα στη νεοελληνική κοινωνία. Η πολιτική και στρατιωτική ήττα της αριστεράς, και η επικράτηση της συντηρητικής παράταξης καθόρισαν τους συσχετισμούς δυνάμεων στο πεδίο της ιδεολογίας και της κουλτούρας,¹ διαμορφώνοντας, έτσι, τους προϋποθετικούς όρους για τις ιδεολογικές χρήσεις² της πρόσφατης ιστορίας. Η ρήση του Jacques Le Goff ότι «μία από τις ύψιστες φροντίδες των τάξεων, των ομάδων και των ατόμων που κυριάρχησαν και κυριαρχούν στις ιστορικές κοινωνίες είναι να γίνουν κύριοι της μνήμης και της λήθης»,³ επιβεβαιώνεται απόλυτα και από το ελληνικό μεταπολεμικό παράδειγμα. Η ιστορική μνήμη εντάχθηκε στην ιδεολογική, πολιτική και πολιτισμική αρένα της μετεμφυλιακής περιόδου και το «καταφύγιο» της ιστορίας έγινε, για άλλη μια φορά, η κύρια δεξαμενή από την οποία αντλήθηκαν τα επιχειρήματα για το δικαιοδικό ρόλο της μιας ή της άλλης παράταξης.

Προνομιακός χώρος των ιδεολογικών χρήσεων της ιστορίας, η λογοτεχνία και ιδιαίτερα το μυθιστόρημα, κλήθηκε να υπερασπίσει είτε την «πλευρά των νικητών» είτε την «πλευρά των νικημένων», προσαρμόζοντας τα σημαίνοντα και τα σημασιώμενα των ιστορικών αναπαραστάσεων στον έντονα συγκρουσιακό χαρακτήρα των πολιτικών αντιπαράθεσεων της μεταπολεμικής περιόδου. Έτσι, η έντονη και σχεδόν προγραμματική παρουσία της ιστορίας στη μεταπολεμική πεζογραφία, συνδέεται με την ίδια την πραγματικότητα που διχάζει και διανέμει τους ρόλους της πολιτικής στράτευσης. Όπως παρατηρεί ο Παν.

1. Για τους συσχετισμούς αυτούς και το περιεχόμενό τους βλ. το άρθρο του 'Αγγελου Ελεφάντη, «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», στα πρακτικά του επιστημονικού συνεδρίου: *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1994, σ. 645-654. Για τη συνάρτηση της θεματικής της μεταπολεμικής λογοτεχνικής παραγωγής «με τις ιστορικές συνθήκες και τις ιδεολογίες της εποχής», βλ. το άρθρο του Ερατοσθένη Καψωμένου, «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο», στο: *Η ελληνική κοινωνία...*, ό.π., σ. 385-398.

2. Για την έννοια της ιδεολογικής χρήσης ως μηχανισμού εμπρόθετης προβολής μιας νοθευμένης ιστορικής προοπτικής σε γεγονότα ή κείμενα του ιστορικού παρελθόντος, με στόχο τη «μυθοποίηση των ιστορικών περιστατικών, συνοδευμένη από αντίστοιχες παραμορφώσεις τους, προκειμένου να φορτιστούν σύγχρονα προβλήματα και σύγχρονοι ανταγωνισμοί, με τη δυναμική μιας τεχνητής ιστορικής μνήμης», βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κομμουνισμού στον 20ό αιώνα*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1989, σ. 18.

3. Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και Μνήμη*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998, σ. 90.

Μουλλάς, «όταν το αφηγηματικό εγώ μεταβάλλεται σε εμείς, αποκτά συχνά παραταξιακό (κάποτε και στενότερα κομματικό) περιεχόμενο. Είναι ένα εμείς που αντιτίθεται σε ένα εσείς. Με αυτούς τους όρους, η οπτική γωνία του πεζογράφου δεν μπορεί παρά να υφίσταται τις ιδεολογικές σμικρύνσεις που επιβάλλουν οι καιροί».⁴ Σε ό,τι αφορά στους συγγραφείς, η άμεση εμπλοκή τους στις συλλογικές περιπέτειες του πολέμου, της αντίστασης και του εμφυλίου,⁵ λειτούργησε καταλυτικά τόσο στο επίπεδο της βιωματικής εμπειρίας όσο και στο επίπεδο της γραφής. Στο βαθμό που διαχειρίζονται τις ιστορικές αναπαραστάσεις, οι λογοτέχνες είναι, κατά κάποιο τρόπο, και ιστορικοί:⁶ η μαρτυρία τους εμπεριέχει το πραγματολογικό υλικό των γεγονότων (*res gestae*) αλλά και την κειμενική επένδυση των γεγονότων αυτών (*historia rerum gestarum*), με αποτέλεσμα η λογοτεχνική παραγωγή να αποτελεί μία ιδιαίτερη σημειωτική γλώσσα για το ιστορικό παρελθόν (*historia sub specie semioticae*): μια γλώσσα όχι μόνο με αισθητικό φορτίο αλλά και με γνωστικό-τεκμηριωτικό περιεχόμενο.⁷

2. Η άγραφή ιστορία του Απρίλη του '44

Η έκδοση της τριλογίας του Στρατή Τσίρκα *Ακυβέρνητες Πολιτείες* αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των πολύπλοκων προβλημάτων που ανακύπτουν, όταν ο λογοτέχνης αποφασίζει να γίνει ο ιστορικός της εποχής του, αφού «η Ιστορία εν τω γίνεσθαι και ο στοχασμός πάνω στην ιστορία αποτελούν τη

4. Παν. Μουλλάς, «Οριοθετήσεις και διευκρινήσεις», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Παιδείας, Αθήνα 1997, σ. 45.

5. Βλ. όσα παρατηρεί ο Αλέκος Αργυρίου στην ανακοίνωσή του με θέμα «Αποδόσεις της ιστορικής εμπειρίας», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία...*, ό.π., σ. 68.

6. Βενετία Αποστολίδου, «Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία...*, ό.π., σ. 117.

7. Για τις ποιητικές (*worklike*) και τις τεκμηριωτικές (*documentary*) πλευρές του λογοτεχνικού έργου, βλ. Dominick La Capra, «Επανεξέταση της διανοητικής ιστορίας», στο: *Διανοητική Ιστορία: Όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης. Κείμενα των Roger Chartier, Hayden White*, EMNE Μνήμων, Αθήνα, 1996, σ. 76-77. Επίσης, βλ. σχετικά το άρθρο του Carlo Ginzburg, «Fiction as a Historical Evidence: A Dialogue in Paris, 1646», *The Yale Journal of Criticism* 5 (1992) 165-178. Το ζήτημα της γνωστικής-τεκμηριωτικής αξίας των μυθοπλαστικών κειμένων αλλά και των μυθοπλαστικών όψεων της ιστορικής γραφής εγγράφεται σε μια μακρά συζήτηση, που διεξάγεται με αρκετά συγκρουσιακούς όρους μέσα στο πεδίο της Θεωρίας της Λογοτεχνίας και της Θεωρίας της Ιστοριογραφίας. Μια συνθετική παρουσίαση των βασικών κεφαλαίων αυτής της συζήτησης προσφέρει το πρόσφατο βιβλίο του Geoffrey Roberts (εκδ.), *The History and Narrative Reader*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2001.

σιδερωσιά αυτού του έργου».⁸ Οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* σηματοδοτούν την ολοκλήρωση ενός ευρύτερου αφηγηματικού προγράμματος του Στρατή Τσίρκα, το οποίο έχει ως κύριο θεματικό άξονα τη δράση του αριστερού αντιφασιστικού κινήματος στη Μέση Ανατολή κατά την περίοδο του πολέμου, με αποκορύφωμα το κίνημα που εκδηλώθηκε στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις, τον Απρίλη του '44.⁹ Το αφηγηματικό αυτό πρόγραμμα, που κλείνει με την τριλογία, έχει ως χρονική αφετηρία το 1945, την περίοδο, δηλαδή, που γράφονται τα πρώτα διηγήματα με θέμα τον αντιφασιστικό αγώνα στη Μέση Ανατολή, τα οποία, αργότερα, εντάχτηκαν στη συλλογή διηγημάτων με τον ενδεικτικό τίτλο *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός* (1947).¹⁰ Ο ίδιος ο συγγραφέας έχει υποδείξει την άμεση σχέση της τριλογίας με τα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής στην οποία αναφέρεται το έργο, επισημαίνοντας ότι η δομή και η οργάνωση του κάθε τόμου της τριλογίας αντιστοιχεί σε συγκεκριμένα γεγονότα της περιόδου 1942-1944:

«Ο κάθε τόμος είναι οργανωμένος γύρω από ένα βασικό σημείο: την έκδοση της παράνομης Εφημερίδας των Πολεμιστών ο πρώτος· την πορεία μέσα στην έρημο ο δεύτερος [...] και τέλος, τους πολιτικούς αγώνες και την επανάκτηση της εξουσίας από τους Βρετανούς και τους Έλληνες της Δεξιάς στον τρίτο τόμο».¹¹

Ο αφηγηματικός χρόνος της τριλογίας καλύπτει την πιο κρίσιμη περίοδο του Β' παγκοσμίου πολέμου ενώ, ταυτόχρονα, το χρονικό εύρος της αφήγησης περιλαμβάνει σκηνές από την ιστορία της αποικιακής Αιγύπτου, τον 19ο αιώνα, καθώς επίσης και σκηνές από την μετεμφυλιακή Ελλάδα της δεκαετίας του '50.¹² Σταθμοί της αφηγηματικής χρονικότητας, η επίθεση του Ρόμελ και

8. Χρύσα Προκοπάκη, «Για τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία...*, ό.π., σ. 310-311.

9. Για το κίνημα του Απρίλη του 1944 στη Μέση Ανατολή βλ. την εισαγωγή του Λάμπη Ράππα στο βιβλίο του Βαγγέλη Χατζηαγγελή, *Το Όγδοο Τάγμα. Σελίδες Ημερολογίου 1940-1945*, Ράππα, Αθήνα 1994. Επίσης, βλ. το δίτομο έργο του Βασίλη Νεφελούδη, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μέση Ανατολή*, τομ. Α' και Β', Θεμέλιο, Αθήνα 1981· το βιβλίο του Γιώργη Αθανασιάδη: *Η πρώτη πράξη της ελληνικής τραγωδίας, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1994· για μια ολοκληρωμένη παρουσίαση της πολιτικής και στρατιωτικής κατάστασης στη Μέση Ανατολή, βλ. Αλέξ. Κιτροέφ, «Η ελληνική παροικία στην Αίγυπτο και ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος», *Μνήμων* 9 (1984) 1-32. Επίσης βλ. Evangelos Spyropoulos, *The greek military (1909-1941) and the greek mutinies in the Middle East (1941-1944)*, University Press, Νέα Υόρκη, Κολούμπια 1993.

10. Στρατής Τσίρκα, *Ο Απρίλης είναι πιο σκληρός*, Ορίζοντες, Αλεξάνδρεια 1947. Τώρα, βλ. στο συγκεντρωτικό τόμο: *Τα Διηγήματα*, Αθήνα, Κέδρος, 1989, σ. 285-367.

11. Συνέντευξη του Στρατή Τσίρκα στο γαλλικό *Quinzième littéraire* που αναδημοσιεύεται στην εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 26/3/1972.

12. Στον «Επίλογο» της *Νυχτερίδας*, η αφηγηματική δράση τοποθετείται στον Ιούλιο του 1954.

η αναγκαστική προσφυγιά των πληθυσμών της Μέσης Ανατολής στην Ιερουσαλήμ, το καλοκαίρι του 1942 (*Λέσχη*), τα γεγονότα της διάλυσης της Β' Ταξιαρχίας των ενόπλων δυνάμεων τον Ιούλιο του 1943 (*Αριάννη*) και το κίνημα του Απρίλη του 1944 (*Νυχτερίδα*), καθιστούν έντονη την παρουσία της ιστορίας της εμπόλεμης Μέσης Ανατολής στο έργο του Τσίρκα, επιλογή που επισημαίνεται και από τη λογοτεχνική κριτική της εποχής, ήδη από την έκδοση του πρώτου τόμου της τριλογίας. Στη βιβλιοκρισία του για τη *Λέσχη*, το 1961, ο Παν. Μουλλάς, γράφει:

«Για τον Στρατή Τσίρκα το μυθιστόρημα φαίνεται πως ισχύει μόνο κατά το δεύτερο συνθετικό — αλλιώς πώς να εξηγηθεί αυτή η έμμονη αναπαράσταση μιας ορισμένης εποχής κι ενός ορισμένου τόπου; Βέβαια, η *Λέσχη*, δεν κάμνει ιστορία· προϋποθέτει την ιστορία. Ωστόσο, πίσω απ' την έξοχη ευαισθησία του συγγραφέα δεν είναι δύσκολο να ξεχωρίσεις το ιστορικό μάτι που αγωνίζεται να συνθέσει σε σύνολο μίαν εποχή, όταν ο χώρος κι ο χρόνος ορίζονται με σαφήνεια και τα πρόσωπα [...] υφίστανται τις αφαιρέσεις κι αναγωγές του συγγραφέα σαν ελάχιστες απώλειες βάρους».¹³

Δύο χρόνια αργότερα, η λογοτεχνική κριτική θα επισημάνει και πάλι την έντονη παρουσία της ιστορίας στο κείμενο, εστιάζοντας, αυτή τη φορά, το ενδιαφέρον της στην ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης ιστορικής αφήγησης· ιδιαιτερότητα που έγκειται στο γεγονός ότι πρόκειται, ουσιαστικά, για την αφήγηση μιας «άγραφης» ακόμη ιστορίας. Ο προβληματισμός γύρω από τη χρήση της «άγραφης» ιστορίας της Μέσης Ανατολής στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, αναπτύσσεται, για πρώτη φορά, από τον Μανόλη Αναγνωστάκη στη βιβλιοκρισία του για το δεύτερο τόμο της τριλογίας, την *Αριάννη*, το 1963. Ο Αναγνωστάκης συνδέει, εύστοχα, το θέμα των ιστορικών αναπαράστάσεων με τη σημασία που έχει η αναφορά στον αντιφασιστικό αγώνα της Μέσης Ανατολής, η έμφαση, δηλαδή, σε μια ιστορία «υπό εκκρεμότητα», που έχει υποστεί, επιπλέον, την απώθηση μιας «θεληματικής λησμονιάς».

«Δεν είναι μόνο γι' αυτό το λόγο που η *Αριάννη*, το καινούριο βιβλίο του Αλεξαντρινού Στρ. Τσίρκα, μας δίνει την πικρή ευκαιρία να ξανακάνουμε, μια φορά ακόμη, τις ίδιες διαπιστώσεις. Υπάρχει κάτι το πρόσθετο και το πιο "ειδικό": το ιστορικό τοπίο μέσα στο οποίο κινείται, που είναι ακόμα πιο σκοτεινό, ακόμα πιο παρεξηγημένο και λιγότερο συζητημένο, ακόμα πιο θεληματικά λησμονημένο — που περιμένει ακόμα τον ιστορικό του ύστερα από τον μυθιστοριογράφο και τον ποιητή. Γιατί ο Στρ. Τσίρκας δεν κάνει ιστορία. Αλλά η *Αριάννη* του όπως και η *Λέσχη* [...] προϋποθέτουν την ιστορία. Και η δυσκολία βρίσκεται εδώ. Προϋποθέτουν μια ιστορία άγραφη ακόμη, πολύ λίγο γνωστή στους μεταγενέστερους, μια υπό εκκρεμότητα, θα 'λεγε κανείς, ιστορία, ό,τι κλείνεται μέσα στις δύο

13. Βλ. τη βιβλιοκρισία του Παν. Μουλλά όπως αναδημοσιεύεται τώρα στο: Χρύσα Προκοπάκη (επιμ.), *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η Κριτική 1960-1966*, Κέρδος, Αθήνα 1980, σ. 40.

λέξεις: Μέση Ανατολή, που για πολλούς ηχεί σαν ένας απλός γεωγραφικός όρος, ή φέρνει στη μνήμη κάποιο λησμονημένο “επεισόδιο” χωρίς πολλή σημασία». ¹⁴

Τα ρητά και τα υπόρρητα συμφραζόμενα της κριτικής του Αναγνωστάκη οδηγούν στο «σκληρό πυρήνα» των ιστορικών αναπαραστάσεων της τριλογίας, στο βαθμό που θέτουν το κεντρικό πρόβλημα της διαχείρισης των γεγονότων της Μέσης Ανατολής. Η «άγραφη» ιστορία της ήταν ένα διακύβευμα που, ουσιαστικά, οδηγούσε τον συγγραφέα να πάρει θέση στην ερμηνεία ενός εκούσια λησμονημένου παρελθόντος, το οποίο ανήκε στη σφαίρα του ιστορικού αποκλεισμού. Κορυφαία στιγμή των ιστορικών αναπαραστάσεων της τριλογίας και, ειδικότερα, της *Νυχτερίδας*, το κίνημα που εκδηλώθηκε στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις, τον Απρίλη του '44, αποτελούσε την πέτρα του σκανδάλου, καθώς ήταν, ταυτόχρονα, η πιο χαρακτηριστική αλλά και η πιο «ενοχλητική» πράξη της αντίστασης στη Μέση Ανατολή. Το κίνημα του Απρίλη, ένα κίνημα με κύριο αίτημα τη συγκρότηση κυβέρνησης εθνικής ενότητας με διευρυμένη εαμική παρουσία, δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Η καταστολή του κινήματος από τις βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις, με πρωτοβουλία της ελληνικής κυβέρνησης του Καΐρου, είχε ως άμεση συνέπεια τη δίωξη των δημοκρατικών αξιωματικών και στρατιωτών, τον εγκλεισμό τους σε στρατόπεδα συγκέντρωσης μέχρι το 1946, και τη συνολική δυσφήμιση του αντιστασιακού τους αγώνα.

Από την άλλη μεριά, η εαμική ηγεσία, ενόψει της Συμφωνίας του Λιβάνου, αναγκάστηκε να καταδικάσει επίσημα το κίνημα του Απρίλη, καθώς η εκδήλωση «στάσης» στις ένοπλες δυνάμεις σε καιρό πολέμου, θεωρούμενη ως «εσχάτη προδοσία», δεν εξυπηρετούσε την πολιτική της εαμικής πλευράς, που, την ίδια περίοδο, διαπραγματευόταν τη συμμετοχή της στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Οι υποψίες, άλλωστε, και η καλλιεργούμενη φημολογία για πιθανή προδοτικότητα των Άγγλων στο κίνημα του Απρίλη, συνέβαλαν όχι μόνο στην ανυποληψία των πρωταγωνιστών του κινήματος αλλά και στο στιγματισμό τους, μέσα στον αριστερό χώρο, ακόμα και αρκετά χρόνια μετά τα γεγονότα της Μέσης Ανατολής. ¹⁵ Έτσι, το κίνημα του Απρίλη και τα παρε-

14. Βλ. τη βιβλιοκρισία του Μαν. Αναγνωστάκη αναδημοσιευμένη στο: *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η Κριτική*, ό.π., σ. 69-70.

15. Η υποβάθμιση και ο στιγματισμός του μεσανατολίτικου κινήματος και η πιθανή του σύνδεση με τις αγγλικές μυστικές υπηρεσίες υπήρξε ημι-επίσημη πολιτική θέση του Κ.Κ.Ε., ιδιαίτερα στα χρόνια της ηγεσίας του Ν. Ζαχαριάδη. Γράφει σχετικά ο Βασ. Νεφελούδης: «Από τη στιγμή που ο Ζαχαριάδης έκανε στο 7ο Συνέδριο του Κ.Κ.Ε. τον υπαινισμό για “αγγλικό δάκτυλο”, σχετικά με τα γεγονότα του Απριλίου 1944 στη Μ. Ανατολή, καταβάλλεται μια επίμονη, συστηματική προσπάθεια να κατασκευαστούν ψευδομάρτυρες, στις εκθέσεις και τις καταθέσεις των οποίων να μπορέσει να στηριχθεί ο υπαινισμός

πόμενά του, τα γεγονότα, δηλαδή, που αποτελούσαν τα προλεγόμενα του Δεκέμβρη του '44 και του εμφυλίου, είχαν στιγματισθεί και απωθηθεί τόσο από την ιστοριογραφία της μετεμφυλιακής περιόδου — γραμμένη, ως επί το πλείστον, από πολιτικούς και στρατιωτικούς που έδρασαν στη Μέση Ανατολή στο πλευρό της κυβέρνησης του Καΐρου¹⁶— όσο και από τη συλλογική μνήμη της αριστεράς, στη συνείδηση της οποίας η καταδίκη και η αποκήρυξη του κινήματος και των πρωταγωνιστών του, από την εαμική ηγεσία αλλά και από την ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος στη μεταπολεμική περίοδο, είχε δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για τη «θεληματική λησμονιά».

Από αυτή την άποψη, η δικαίωση του Απρίλη, προϊόν μιας εικοσαετούς πορείας των προβληματισμών του συγγραφέα γύρω από τη χρήση της πολιτικής και της ιστορίας στον πεζογραφικό λόγο ήταν ένα αφηγηματικό πρόγραμμα που έπρεπε να αναμετρηθεί με διάφορους σκοπέλους: τις «σιωπές» της ιστορίας αλλά και την προσωπική δέσμευση στον αγώνα της Μέσης Ανατολής. Το σύνθετο αυτό εγχείρημα περνούσε μέσα από τους δρόμους της πολιτικής στράτευσης και τη συχνά απαγορευμένη ιδιότητα του λογοτέχνη να μιλάει για μια ιστορία που ακόμα ήταν υπό εκκρεμότητα. Το εγχείρημα της αφηγηματικής αναπαράστασης των γεγονότων αυτών ήταν μια περιδιάβαση σε έναν επικίνδυνο χώρο της ιστορίας του αριστερού κινήματος, γεγονός που το ενέτασσε στη σφαίρα της κομματικής παραβατικότητας, και καθιστούσε την ιστορική αναπαράσταση της μεσανατολίτικης αντίστασης μια ναρκοθετημένη περιοχή. Έτσι, οι ιστορικές αναφορές απαιτούσαν ιδιαίτερα προσεκτικούς χειρισμούς από μέρος του συγγραφέα, τόσο στο επίπεδο της κριτικής των πολιτικών επιλογών που οδήγησαν στην αποτυχία του κινήματος του Απρίλη όσο και στο επίπεδο της δικαίωσης του ρόλου των πρωταγωνιστών του κινήματος. Από την άλλη μεριά, η δικαίωση αυτή του κινήματος της Μέσης Ανατολής όφειλε να είναι, ταυτόχρονα, και μια φωνή καταγγελίας απέναντι σε όλους τους μηχανισμούς καταπίεσης που είχαν αλλοιώσει το πρόσωπο της ιδεολογίας, στο όνομα της οποίας έγινε ο Απρίλης. Στο επίπεδο της αφήγησης, αυτή η απόπειρα έπρεπε να πραγματοποιηθεί με εκείνες τις τεχνικές που θα εξασφάλιζαν τη σύνδεση αυτής της «ξεχασμένης ιστορίας» με όλη την ιδεολογική βία που την είχε οδηγήσει στο περιθώριο της ιστορίας.

του Ζαχαριάδη». Βλ. Βασ. Νεφελούδης, *Η Εθνική Αντίσταση στη Μέση Ανατολή*, ό.π., τομ. Α', σ. 293.

16. Ε. Ι. Τσουδερός, *Ελληνικές ανωμαλίες στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα, 1945. Επίσης βλ.: Γεώργιος Παπανδρέου, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος*, 'Αλφα, Αθήνα [χ.χ.]. Θ. Νικολούδης, *Η ελληνική κρίσις*, Κέιρο 1945. Θ. Δ. Τσάτσος, *Αι παραμοναί της απελευθέρωσης*, Το Νομικόν, Αθήνα 1949.

3. Ο λογοτέχνης ως ιστορικός

Σε κείμενα με έντονα ιστορικά συμφραζόμενα, όπως η τριλογία του Στρατή Τσίρκα, η μυθοπλαστική αλήθεια προβάλλει και επιδοτεί τις τεκμηριωτικές πλευρές της, αφού αναλαμβάνει να φωτίσει τις αθέατες όψεις μιας ιστορίας που για καιρό έμενε στο περιθώριο. Η δηλωμένη, άλλωστε, πρόθεση του συγγραφέα να δικαιώσει το κίνημα του Απρίλη του '44, καθιστά την παρουσία της ιστορίας δεσπόζουσα στο επίπεδο της ιδεολογικής προοπτικής του κειμένου. Η διαδικασία διαχείρισης της ιστορίας, έτσι όπως απεικονίζεται στις παρακειμενικές ενδείξεις της αφήγησης και στους παράπλευρους τομείς της συγγραφικής δραστηριότητας, είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική για τις αφηγηματικές στρατηγικές της ιστορικής αναπαράστασης. Ο Τσίρκας, εκθέτοντας, αποσπασματικά, τους προβληματισμούς του γύρω από το βηματισμό της αφηγηματικής τέχνης πάνω στο έδαφος της ιστορίας, προτάσσει ήδη στον δεύτερο τόμο της τριλογίας, την *Αριάγνη*, την προγραμματική «ειδοποίηση» ότι οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* «δεν είναι ιστορικό μυθιστόρημα». Ο συγγραφέας επικαλείται τον Αραγκόν και την «ειδοποίησή» του στη *Μεγαλοβδομάδα* για να διεκδικήσει την ελευθερία των μυθοπλαστικών επιλογών του και να αμυνθεί απέναντι σε τυχόν υπερερμηνείες. Έτσι, «στ' όνομα των απαράγραφων δικαιωμάτων της φαντασίας», ο συγγραφέας θωρακίζει την «κάπως πειραματική εργασία του» με την απόσταση που παίρνει απέναντι στο «ιστορικό μυθιστόρημα» και την ενδεχομένως προνομιακή σχέση αυτού του λογοτεχνικού είδους με την ιστορική αλήθεια.

«Άλλη μια σκέψη [ενν. του συγγραφέα] ήταν να προτάξει την ειδοποίηση που έβαλε ο Αραγκόν στη "*Μεγαλοβδομάδα*": "Αυτό δεν είναι ιστορικό μυθιστόρημα. Κάθε ομοιότητα με πρόσωπα που έζησαν, κάθε απαράλλαξία με ονόματα, με τόπους, με λεπτομέρειες, δεν μπορεί παρά να είναι το αποτέλεσμα μιας καθαρής σύμπτωσης, κι ο συγγραφέας απεκδύεται της ευθύνης, στ' όνομα των απαράγραφων δικαιωμάτων της φαντασίας". Τελικά όμως την εγκατέλειψε, σίγουρος πως ο κλασικός όρος ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ λέει το ίδιο και πιο λακωνικά».¹⁷

Η κριτική απόσταση από το «ιστορικό μυθιστόρημα» δεν είναι απλώς μια ειδολογική υπόδειξη του συγγραφέα. Στην πραγματικότητα, είναι μια στρατηγική υπεράσπισης του εαυτού του, που συνδέεται άμεσα με τα συμφραζόμενα της διαγραφής του από τον κομματικό χώρο στον οποίο ανήκε, τον Ιούλιο του 1961, μετά την άρνησή του να αποκηρύξει τη *Λέσχη*. Πέρα από τη διαδικασία της πρόσληψης της τριλογίας στον κομματικό χώρο,¹⁸ που αποτε-

17. Βλ. την «Ειδοποίηση» που προτάσσεται στην *Αριάγνη*.

18. Για την κριτική του κομματικού χώρου βλ. τις παρατηρήσεις της Χρύσας Προκοπάκη στο: *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες...*, ό.π., σ. 10-16. Επίσης βλ. Φίλιππος Ηλιού,

λεί ένα πολύ ενδιαφέρον και ξεχωριστό κεφάλαιο όχι μόνο για τη λογοτεχνική κριτική αλλά και για τις πολιτικές και πολιτισμικές διεργασίες που έλαβαν χώρα στο εσωτερικό της αριστεράς μετά το 20ό συνέδριο του Κ.Κ.Σ.Ε., αυτό που είναι προφανές στη συγκρότηση της κομματικής επιχειρηματολογίας είναι η προβολή της άμεσης αντιστοιχίας μυθοπλασίας και ιστορίας ως απόδειξη της παράβασης της κομματικής νομιμότητας εκ μέρους του συγγραφέα.¹⁹ Ο διανοητικός εξοπλισμός της εποχής και η συνακόλουθη πρόσληψη της μυθοπλασίας ως πιστού κατόπτρου της ιστορικής πραγματικότητας είχε δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για μια απευθείας σύνδεση αυτού του «ιδεολογικά βλαβερού» μυθιστορήματος με την ιστορική παραχάραξη των γεγονότων της Μέσης Ανατολής. Το ίδιο το εγχείρημα, άλλωστε, της αφηγηματικής αναπαράστασης των γεγονότων αυτών ήταν μια περιδιάβαση σε έναν επικίνδυνο χώρο της ιστορίας του αριστερού κινήματος, γεγονός που το ενέτασσε στη σφαίρα της κομματικής παραβατικότητας, και καθιστούσε την ιστορική αναπαράσταση της μεσανατολίτικης αντίστασης μια ναρκοθετημένη περιοχή. Έτσι, οι ιστορικές αναφορές απαιτούσαν ιδιαίτερα προσεκτικούς χειρισμούς από μέρους του συγγραφέα, τόσο στο επίπεδο της κριτικής των πολιτικών επιλογών που οδήγησαν στην αποτυχία του κινήματος του Απρίλη όσο και στο επίπεδο της δικαίωσης του ρόλου των πρωταγωνιστών του κινήματος.

«Συγγραφικοί προβληματισμοί και πολιτική δοκιμασία. Αλληλογραφία Φούλας Χατζιδάκη - Στρατή Τσίρκα», *Η λέξη* 136 (1996) 823-839. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Εν μεγάλη ελληνική αποικία. Η υποδοχή της Λέσχης από την επίσημη αριστερά», *Η λέξη*, ό.π., σ. 840-861. Αλέξανδρος Αργυρίου, «Σχόλια για ένα πολλαπλά κριτικό κείμενο που κακώς ελάνθανε», *Γράμματα και Τέχνες* 80 (1997) 1-8, στις οποίες παρουσιάζεται η απάντηση του Λάμπη Ράππα στην «κριτική» του Μ. Αυέρη».

19. Ένας από τους πρωταγωνιστές της υπόθεσης αυτής, ο Γ. Αναστασιάδης, παραθέτοντας το σκεπτικό της διαγραφής, δείχνει, με εύλωτο τρόπο, ότι το «κατηγορητήριο» βασίστηκε σε μια αντανάκλαστική αναγωγή των στοιχείων της μυθοπλασίας σε ιστορικά γεγονότα της περιόδου του πολέμου και της μεταπολεμικής εποχής, ταυτίζοντας, έτσι, την κριτική του Τσίρκα απέναντι στο ρόλο της κομματικής καθοδήγησης με συγκεκριμένες καταστάσεις και πρόσωπα από τη Μέση Ανατολή: «Η Κ.[εντρική] Ε.[πιτροπή], επαναλαμβάνουμε, εντόπισε την “ευθύνη” του Τσίρκα στο γεγονός ότι το πρόσωπο του “Ανθρωπάκι” το ταύτισε με το πρόσωπο του Φίλιππα Πάγκαλου, φωτογραφίζοντάς το συγκεκριμένα [...] και κατά τρόπο που δεν άφησε να γεννηθούν αμφιβολίες, με στόχο να γκρεμίσει το κύρος του σαν Καθοδηγητή του Κινήματος. Να εκδικηθεί τον σύντροφο που δεν κατάφερε —ούτε θα ήταν εύκολο— να τον φθείρει με διαφορετικό τρόπο εκ των έσω. Εξευτελίζοντας το πρόσωπο του συντρόφου που για όλους μας ήταν ο εκπρόσωπος του Κόμματος στο Παροικιακό Κίνημα και ο κύριος καθοδηγητής της Α[ντιφασιστικής] Π[ρωτοπορίας], τα μέλη της Κ.Ε. εκτίμησαν ότι στο πρόσωπο του Φ. Πάγκαλου υπονομεύονταν η φερεγγυότητα και το κύρος της ίδιας της οργάνωσης, που όλα της τα μέλη χαρακτηρίζονταν συλλήβδην “κομμένες κεφαλές” και άβουλα όργανα μιας στενοκέφαλης, ακατάλληλης και, γι’ αυτό, επικίνδυνης ηγεσίας». Βλ. Γιάννης Αναστασιάδης, *Μνήμες από τη δράση του αριστερού κινήματος τον αιγυπτιακό ελληρισμό*, Αθήνα 1993, σ. 184.

Από την άλλη μεριά, παρ' όλες τις διαβεβαιώσεις του συγγραφέα πως οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* «δεν είναι ιστορικό μυθιστόρημα», όσο προχωρεί η συγγραφή του έργου, ο Τσίρκας επανέρχεται στα θέματα που σχετίζονται με την αναπαράσταση της κρίσιμης περιόδου του Απρίλη, δηλώνοντας τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει με την ακροβασία της αφήγησης ανάμεσα στη μυθοπλασία και την ιστορία. Κατά την περίοδο της συγγραφής της *Νυχτερίδας*, στην αλληλογραφία του με τη Φούλα Χατζιδάκη,²⁰ το πρόβλημα της ανεπάρκειας της μυθοπλαστικής αφήγησης να εξασφαλίσει την ακριβή περιγραφή μιας εμπειρίας που είχε σημαδέψει τόσο τη ζωή του ίδιου όσο και των συντρόφων του, εμφανίζεται με ιδιαίτερα οξύ τρόπο. Σε επιστολή της στο συγγραφέα, με ημερομηνία 7/3/63, η Φ. Χατζιδάκη «θα επισημάνει στον Τσίρκα όσο πιο υπαινικτικά και πιο έμμεσα μπορεί, με συμβολικές αναφορές σε πρόσωπα της τριλογίας, για να μπορέσει ο αποδέκτης της επιστολής της να καταλάβει τί εννοεί, ότι η ώρα για την ιστορική αποτίμηση του κινήματος στη Μέση Ανατολή δεν έχει έρθει ακόμη».²¹

«Θα ήθελα να προσθέσω και τούτα: μέινετε ακόμα περισσότερο στο πλάνο *μυθιστόρημα* (φαντασία έχετε δα!) αποφύγετε την "*histoire trop concrète*", όσο σηκώνει, βέβαια. Κατά την ταπεινή μου γνώμη η πρόσοψη συχνά απατά. Κάτω απ' αυτήν υπάρχουν κι άλλα στοιχεία που δεν μπορεί να τάχει κανένας — για την ώρα τουλάχιστο. Αυτά είναι δουλειά του ιστορικού (του μέλλοντος, μάλλον) να ψάξει τα αρχεία της ιστορίας. Εσείς τα γεγονότα να τα δίνετε όπως αντανακλώνταν στις ψυχές, στις καρδιές και τα μυαλά των ανθρώπων — μα να φαίνεται ότι έτσι είναι, δηλ. τελική κρίση μην βγάζετε για ορισμένα συμβάντα της περιόδου εκείνης. Μην ξεχνάτε τον στυγνό (πετυχημένο) σας Ριγκώ».²²

Ο Τσίρκας κατανοεί την προτροπή της Χατζιδάκη να αποφύγει τους κινδύνους που κρύβει η «*histoire trop concrète*» και τα «αρχεία της ιστορίας». Ωστόσο, στην απάντησή του, με ημερομηνία 18/3/63, ο συγγραφέας αφού εκφράσει την ευγνωμοσύνη του για τις υποδείξεις της Χατζιδάκη δηλώνει, αποκαλυπτικά, πως «κατά βάθος αυτό το μυθιστόρημα είναι μια υπεκφυγή», αφού η συγγραφή του δεν μπόρεσε να τον απαλλάξει από το καθήκον της αναπαράστασης του κινήματος της Μέσης Ανατολής με τους όρους που ο ίδιος επιθυμούσε· όχι με όρους μυθοπλαστικής γραφής αλλά με όρους ιστοριογραφίας.

«Τώρα πρέπει να σας ευχαριστήσω για τη συμβουλή σας στο ζετύλιγμα του κουβαριού, ν' αποφύγω το συγκεκριμένο ιστορισμό. Φαντάζομαι πως κι ο Λάμπης κάτι τέτοιο θα μου γράψει. Τη δέχομαι με ευγνωμοσύνη. Έρχεται ουρανοκατέβατη τη στιγμή ακριβώς που παράδερνα μέσα στο άγχος της εκλογής. Αυτό που μου λέτε το ήθελα, το ποθούσα. Μα διαρκώς με κυνηγάει σαν κατάρτα το παράπονο των παιδιών της Μ. Ανατολής που είδανε να μη δικαιώνεται —μάλλον να καταδικάζεται— μια υπέροχη προσπάθεια. Κατά βάθος

20. Φίλιππος Ηλιού, «Συγγραφικοί προβληματισμοί...», *Η λέξη*, ό.π., σ. 823-839.

21. Φίλιππος Ηλιού, ό.π., 831.

22. Φίλιππος Ηλιού, ό.π., 833.

αυτό το μυθιστόρημα είναι μια υπεκφυγή, θα με τρώει πάντα η τύψη πως δεν έκατσα κάτω να κάνω τη δουλειά του ιστορικού που δε βρέθηκε. Τέλος πάντων. Τώρα αισθάνομαι πιο ελεύθερος και θα προχωρήσω πιο γρήγορα». ²³

Ανεξάρτητα από την επιστολική τακτική των διαβεβαιώσεων του συγγραφέα ότι θα αποφύγει τον «συγκεκριμένο ιστορισμό» και ότι θα μετατοπίσει το ενδιαφέρον του από τα «αρχαία της ιστορίας» στα «αρχαία της καρδιάς», ²⁴ (τακτική που παραπέμπει στα συμφωνημένα υπονοούμενα της επικοινωνίας δύο αριστερών διανοουμένων που νιώθουν έντονα τους όρους αλλά και τα όρια της πολιτικής στράτευσης), η ουσία, για το θέμα που εξετάζουμε, είναι πως στον τρίτο τόμο της τριλογίας, το «άγχος της εκλογής» μεταξύ μυθοπλασίας και ιστορίας αποτυπώνεται με σαφή τρόπο στην αφήγηση, η οποία πλειοδοτεί στην παρουσία της ιστορίας. Ο συγγραφέας, με την ήδη γνωστή στρατηγική του, φροντίζει, ωστόσο, από την αρχή να πάρει και πάλι τις αποστάσεις του από την πιθανή παρανόηση του έργου και τις άμεσες ταυτίσεις με την ιστορία. Στην «ειδοποίηση» που προτάσσει, «για τον καλοπροαίρετο αναγνώστη», αυτή τη φορά, εξηγεί ότι οι *Ακυβέρνητες Πολιτείες* είναι «ένα γέννημα της φαντασίας» και όχι ένα «μυθιστόρημα με κλειδιά».

«Δεν είναι αυτοβιογραφία, δεν είμαι ο Μάνος Σιμωνίδης. Δεν είναι ιστορικό μυθιστόρημα, με τη στενή έννοια, δηλαδή χρονικό. Πάρα πολλά από το δράμα της Μέσης Ανατολής παραλείφθηκαν, πάρα πολλά διασκευάστηκαν για τις ανάγκες του μύθου. Αν τέλος το όνομα ή το ψευδώνυμο κάποιου από τους ήρωές μου τυχαίνει ν' ανήκει σε υπαρκτό πρόσωπο, θα είναι από καθαρή σύμπτωση, ανεξάρτητη από τη θέλησή μου και δίχως καμιά σημασία». ²⁵

Η ρητορική του Τσίρκα συνδέεται άμεσα με τις στρατηγικές της άμυνάς του. Το τέχνασμα της απόστασης του συγγραφέα από τους ήρωές του αλλά και από την αυτοβιογραφία είναι μια συνήθης τακτική, που εγγράφεται σε μια μακρά παράδοση υπεράσπισης ή ειρωνικής μεταμφίσεσης της αφηγηματικής τέχνης, ιδιαίτερα όταν αυτή ανιχνεύει τα επικίνδυνα όρια της φαντασίας με την ιστορική πραγματικότητα. Οι παρακειμενικές συνδηλώσεις της «ειδοποίησης» δεν συνάδουν, ωστόσο, με τις αφηγηματικές στρατηγικές της αναπαράστασης του Απρίλη. Έτσι, παρ' όλες τις αποστάσεις του συγγραφέα στο θέμα της ιστορικής «εξακριβωσης» των στοιχείων της μυθοπλασίας και της ταύτισής τους με την αυτοβιογραφική του εμπειρία ή με άλλα πρόσωπα και γεγονότα από τη Μέση Ανατολή, η *Νυχτερίδα*, ο Τσίρκας όχι μόνο δεν αποφεύγει το «συγκεκριμένο ιστορισμό» αλλά τον επιζητεί και, μάλιστα, συχνά, εις βάρος της

23. Φίλιππος Ηλιού, *ό.π.*, 836.

24. Φίλιππος Ηλιού, *ό.π.*, 831.

25. Βλ. την «Ειδοποίηση» της *Νυχτερίδας*, σ. 7-8. (Στο εξής, παραπέμπω πάντα στην εικοστή τρίτη έκδοση του βιβλίου από τις εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1991).

λογοτεχνικής αξίας του έργου. Εάν, στη *Λέσχη*, τα ιστορικά γεγονότα ήταν ο πλάγιος φωτισμός της αφηγηματικής αναπαράστασης, στη *Νυχτερίδα*, είναι πλέον ο κεντρικός προβολέας, που εστιάζει στα γεγονότα του κινήματος του Απρίλη, τα οποία περιγράφονται με σχεδόν ημερολογιακό τρόπο στα τελευταία κεφάλαια της *Νυχτερίδας*. Πράγματι, στην τριλογία, ο λογοτέχνης αναλαμβάνει το ρόλο του «ιστορικού που δε βρέθηκε». Αλλά με ποιούς ρητορικούς τρόπους περιγράφεται ένα γεγονός που δεν «χώρεσε» στην ιστορία;

4. «Στα σκοτεινά πηγαίνουμε...». Η ιστορία ως ειρωνεία

Οι στρατηγικές της αφηγηματικής αναπαράστασης των ιστορικών γεγονότων δεν αποτελούν ουδέτερες μορφικές σχέσεις με τις οποίες επενδύεται η απεικόνιση της πραγματικότητας, αλλά, αντίθετα, είναι διακεκριμένες νοηματικές πρακτικές με ιδεολογικό περιεχόμενο.²⁶ Η δέσμευση στην ιστορική μνήμη του αγώνα της Μέσης Ανατολής αλλά και η ανάδειξη των εξουσιών που συνέβαλαν, σε διαφορετικά επίπεδα, στην καταστολή του κινήματος του Απρίλη του '44, συγκροτεί μια δικαιωτική αφήγηση που δεν είναι απλώς μια διαδικασία καταγραφής μιας αυθύπαρκτης, αυτονόητης και αντικειμενικής ιστορικής πραγματικότητας. Αντίθετα, η δικαίωση του Απρίλη εξαρτάται από τους κώδικες της αναπαράστασης, που επιλέγονται προκειμένου να οργανώσουν τα στοιχεία της πραγματικότητας σε μια ιδεολογικά προσανατολισμένη νοηματική πρακτική, η οποία δηλώνει, άλλωστε, και το αξιολογικό πρίσμα της αφήγησης. Όπως έχει, ήδη, παρατηρηθεί από τη σύγχρονη κριτική, η κύρια αφηγηματική δομή που οργανώνει τις αναπαραστάσεις της ιστορικής πραγματικότητας στην τριλογία είναι η ειρωνεία.²⁷ Στην τριλογία, η πολυφωνική διάθρωση της αφήγησης και η χρήση της ειρωνείας προσδίδει στο ιστορικό γεγονός το νόημα μιας πολλαπλώς βιωμένης πραγματικότητας, που μετατρέπει την ενική αλήθεια της Ιστορίας σε μια πληθυντική καταγραφή των πολλών, διαφορετικών και αντιθετικών οπτικών γωνιών, μέσα από τις οποίες παράγεται το ιστορικό γεγονός. «Το ιστορικό γεγονός φιλτράρεται μέσα από τις συνειδήσεις των ηρώων. Το παρακολουθούμε, πολυδιάστατο, στις διαφορετικές εκδοχές και τις προεκτάσεις του

26. Για τη σημασία των αφηγηματικών στρατηγικών στις ιστορικές αναπαραστάσεις βλ. το έργο του Hayden White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1985. Ειδικότερα για την ιδεολογική λειτουργία των αφηγηματικών μορφών βλ. Fredric Jameson, *Marxism and Form: Twentieth-Century Dialectical Theories of Literature*, Princeton University Press, Princeton 1971, σ. 402-403.

27. Νάτια Χαράλαμπίδου, «Η ειρωνεία στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκου», *Διαβάζω* 171 (1987) 42-55.

να ενσωματώνεται σε πολλές ζωές». ²⁸ Με τον τρόπο αυτό, η αφήγηση, πραγματοποιώντας μια μετάβαση από την Ιστορία στη βιωμένη εμπειρία των υποκειμένων, εγκαινιάζει μια ιδιαίτερη προβληματική σε σχέση με το νόημα της ιστορίας και της ιστορικής μνήμης.

Η ειρωνεία, ως ρητορικός τρόπος, σηματοδοτεί σε μεταϊστορικό ²⁹ επίπεδο «την αυτοκριτική εννοιολόγηση του κόσμου, που θεωρεί ως δεδομένη τόσο την πραγματικότητα όσο και την αδυναμία του υποκειμένου να φθάσει στην απόλυτη γνώση» ³⁰ και τον έλεγχο της ιστορίας του. Παράλληλα, η αποδοχή του σχετικισμού στην ιστορική δράση εισάγει την παρουσία της ίδιας της Ιστορίας στο ρόλο του είρωνος-υποκειμένου. «Όπως στον Καβάφη έτσι και στον Τσίρκα είρων-θεατής / κατασκευαστής είναι η Ιστορία». ³¹ Η ειρωνική προοπτική αυτή κατοχυρώνεται τόσο με την πολυφωνική και πολυεστιακή διάρθρωση της αφήγησης όσο και με την έκβαση της ίδιας της πλοκής της τριλογίας. Το απόσπασμα από το γράμμα του Ένγκελς στον Γιόζεφ Μπλοχ που προτάσσεται στη *Νυχτερίδα* ανταποκρίνεται ακριβώς σε αυτό το πρόβλημα. Η ειρωνική διάσταση της ιστορίας, ως ασύνειδη συμβολή πολλών ατομικών θελήσεων που ποτέ δεν αποδίδουν το ποθούμενο αποτέλεσμα, υποβάλλει τα γεγονότα της *Νυχτερίδας* στο νόμο της τυχαιότητας, η οποία, συχνά, μπορεί να οδηγήσει και στην αποτυχία.

«Η Ιστορία πλάθει τον εαυτό της με τέτοιο τρόπο ώστε το τελικό αποτέλεσμα ξεπηδάει πάντα μέσα από συγκρούσεις πολλών ατομικών θελήσεων, που κάθε μια τους πάλι έγινε ό,τι είναι χάρις σε πάμπολλες ειδικές συνθήκες ζωής. Έτσι είναι αμέτρητες οι διασταυρούμενες ενέργειες και άπειρη η σειρά παραλληλογράμμων δυνάμεων μέσα από τις οποίες ξεπηδάει μια συνισταμένη — το ιστορικό γεγονός. Αλλά κι αυτό το ίδιο πάλι μπορεί να θεωρηθεί προϊόν μιας δύναμης που κοιταγμένη στο σύνολό της εργάζεται ασύνειδα και δίχως βούληση. Γιατί εκείνο που θέλει το κάθε άτομο εμποδίζεται από καθένα απ' όλα τα άλλα, και ό,τι προκύπτει είναι κάτι που δεν το θέλησε κανείς». ³²

Ο Τσίρκας δεν αρκείται στην περιγραφή του κινήματος του Απρίλη αλλά προβαίνει και στην ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων. Εάν «το ιστορικό γεγονός σχηματίζεται ως τυχαιότητα, μέσα από αλληλοσυγκρουόμενες βουλήσεις των οποίων η συνισταμένη οδηγεί σε ένα αποτέλεσμα που δεν εκφράζει τελικά

28. Χρύσα Προκοπάκη, *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες...*, ό.π., σ. 8.

29. Για το μεταϊστορικό επίπεδο των ιστορικών αφηγήσεων βλ. την προβληματική που αναπτύσσει ο Hayden White, *Metahistory. Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*, The John Hopkins University Press, Baltimore 1973.

30. Γιώργος Κόκκινος, *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 279.

31. Νάτια Χαράλαμπίδου, «Η ειρωνεία...», ό.π., σ. 55.

32. *Νυχτερίδα*, σ. 9.

καμιά από αυτές»,³³ τότε η ιστορική δράση δεν μπορεί παρά να είναι μια πορεία «στα σκοτεινά», έτσι όπως την περιγράφουν οι στίχοι του Σεφέρη που συμπληρώνουν το απόσπασμα του Ένγκελς:

“Στα σκοτεινά πηγαίνουμε στα σκοτεινά προχωρούμε...”

Οι ήρωες προχωρούν στα σκοτεινά.

Η ειρωνική προοπτική στην εξέλιξη της αφήγησης που έχει προετοιμαστεί με πολλαπλούς τρόπους,³⁴ επικυρώνεται με τον πιο θεαματικό τρόπο στη *Νυχτερίδα*, ιδιαίτερα στα τελευταία κεφάλαια. Στο τέλος του κεφαλαίου XVII, η χρήση της προκήρυξης του ΕΑΜ που καταδικάζει το κίνημα του Απρίλη, δηλώνει με εύγλωττο τρόπο το ιστορικό κενό μέσα στο οποίο πέφτει ο αγώνας των ηρώων της τριλογίας. Η διακειμενική ενσωμάτωση ιστορικών ντοκουμέντων της εποχής προκειμένου να εξασφαλιστεί η πλέον «αντικειμενική» και τεκμηριωμένη αναπαράσταση της ιστορίας αυξάνει την ειρωνική θυματοποίηση των πρωταγωνιστών του αντιστασιακού αγώνα. Αν θεωρήσουμε ότι οι παραθεματικές πρακτικές της αφήγησης, οι αναφορές, δηλαδή, σε τεκμήρια που ανήκουν, κατά κύριο λόγο, στο ιστορικό υλικό και σε αρχειακά δεδομένα, καλούν τον αναγνώστη να διαβάσει διαλογικά το κείμενο της ιστορίας και το κείμενο της μυθοπλασίας, τότε το συγκεκριμένο κεφάλαιο της *Νυχτερίδας* αποτελεί ένα από τα πιο οριακά δείγματα συνάρθρωσης των δύο ετερογενών λόγων, μέσα στη μεταπολεμική πεζογραφία. Το τεκμήριο της ιστορίας εντάσσεται μέσα στο λόγο της μυθοπλασίας προκειμένου να παρουσιαστεί, με τον πιο πειστικό τρόπο, η ιστορική πραγματικότητα. Η αφήγηση, εδώ, αποποιείται τα «απαράγραπτα δικαιώματα» της φαντασίας για να φτάσει στο «βαθμό μηδέν»³⁵ της μυθοπλαστικής αναπαράστασης. Η «φωνή» της ιστορίας αναλαμβάνει να κωδικοποιήσει αυτό που η μυθοπλαστική εξιστόρηση αρνείται να περιγράψει με όρους φανταστικούς. Από αυτή την άποψη, το συγκεκριμένο απόσπασμα εμπεριέχει μια ιδιαίτερη διακειμενική «ένταση» μεταξύ του ιστορικού και του μυθοπλαστικού λόγου. Το κείμενο της προκήρυξης που διαβάζουν οι ήρωες της τριλογίας σηματοδοτεί την ειρωνική επισφράγιση μιας ολόκληρης πορείας, αφού η καταδίκη της δράσης των αγωνιστών της Μέσης Ανατολής δηλώνει το αδιέξοδο του αγώνα.³⁶

33. Άννα Τζούμα, «*Ακυβέρνητες Πολιτείες*. Ανάγνωση πρώτη. Από τη μορφολογία των σημειώσεων», *Παρουσία* 9 (1993) 287.

34. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η μερική άγνοια των ηρώων γύρω από τη γνώση της ιστορικής πραγματικότητας και η πολυσημία των ιστορικών γεγονότων που λαμβάνουν χώρα στην τριλογία είναι ο κύριος τρόπος αυτής της ειρωνικής αφήγησης.

35. Χρησιμοποιώ, μεταφορικά, τον τίτλο από το βιβλίο του Ρολάν Μπαρτ, *Ο βαθμός μηδέν της γραφής*. Νέα κριτικά δοκίμια, Ράππα, Αθήνα 1983.

36. Η Νάτια Χαραλαμπίδου υποστηρίζει πως η «καταστροφική κατάληξη της πολι-

«Ήταν μια από τις χιλιάδες προκηρύξεις που πετούσαν τα εγγλέζικα αεροπλάνα πάνω από τους κλωβούς της Ερήμου.

ΤΟ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΝ ΚΟΜΜΑ
ΤΟ ΕΑΜ
ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΚΑΤΑΔΙΚΑΖΟΥΝ
ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΝ ΣΤΑΣΙΝ

Ακολουθούσαν περικοπές από γράμματα, και οι υπογραφές

— Ύστερα απ' αυτά είπε ο Φάνης, η θέση μου είναι μαζί τους, μέσα στα σύρματα. Αν το ταξί σου, Γιώργη, είναι έτοιμο, να φύγουμε αμέσως. Καλύτερα να παραδοθώ στο Κάιρο για να μπερδευτούνε κομμάτι. Η Χήρα θα συνεχίσει τη δουλειά στην Αλεξάντρεια, κι εσύ στο Κάιρο, είπε γυρίζοντας στο Μιχάλη. Κανείς δεν έφερε αντίρρηση. Ο Αβδούλμετζήτ μόνο κουνιόταν ανήσυχα στο ντιβανάκι.

— Κι αυτοί εκεί μέσα στα κλουβιά τί θα κάνουνε;

— Γιατί θα ξαναπεράσεις την Έρημο;

— Εμ! Περιμένουνε, τζάνεμ, τί να γίνει;

— Να τους πεις να συνεχίσουν την αντίσταση. Να τους πεις να ζητήσουν αυτούς που υπογράψανε την προκήρυξη να έρθουν μέσα στους κλωβούς και να εξηγήσουν οι ίδιοι στον κόσμο γιατί καταδικάζουν το κίνημα». ³⁷

Το κύριο μέρος της τριλογίας τελειώνει με τη συνεπή αλλά αδικαιώτη στάση των αγωνιστών του Απρίλη που «συνεχίζουν την αντίσταση», αν και είναι πλέον υποψιασμένοι για τις αντινομίες της ιστορίας. Η δραματική σύγκρουση των ηρώων με τον κομματικό τους χώρο (όχι όμως με την ιδεολογία τους) θα γνωρίσει ιδιαίτερη ένταση στο επιλογικό μέρος της τριλογίας. Η ειρωνική διάσταση της αφήγησης επισφραγίζεται με τον *Επίλογο της Νυχτερίδας*, όπου η ιστορική τύχη του Απρίλη και των πρωταγωνιστών του είναι η απόληξη αυτής της πορείας «στα σκοτεινά». Η αφηγηματική περίληψη του *Επιλόγου*, που καλύπτει όσα γεγονότα έλαβαν χώρα «εντωμεταξύ» είναι, ταυτόχρονα, και ένας απολογισμός των δέκα πιο δραματικών χρόνων της μεταπολεμικής ιστορίας, καθώς περιλαμβάνει αναδρομές και στιγμιότυπα από την περίοδο της εξορίας των αγωνιστών που συμμετείχαν στο κίνημα του Απρίλη, από την περίοδο του εμφυλίου και από τα δύσκολα μετεμφυλιακά χρόνια. Η αφήγηση, ωστόσο, δεν εξαντλείται στην υπαινικτική κριτική της «άλλης όχθης», αλλά εστιάζει το ενδιαφέρον της και στην αποκάλυψη των «οικείων κακών» της αριστεράς. Από την άποψη αυτή, η αφήγηση φέρνει στο προσκή-

τικής δράσης των συντρόφων δεν είναι ειρωνική και δε συνεπάγεται αμφισβήτηση της ιδεολογίας με βάση την οποία και για την οποία πολέμησαν. Οι σύντροφοι πάλεψαν ξέροντας τις συνέπειες της επιλογής τους. Ειρωνεία όμως υπάρχει. Όχι στο ότι η δράση των συντρόφων δεν καρποφόρησε αλλά στον τρόπο με τον οποίο τους αντιμετώπισε το κόμμα τους». Βλ. Νάτια Χαραλαμπίδου, «Η ειρωνεία...», ό.π., σ. 55.

37. *Νυχτερίδα*, σ. 404.

νιο τις διαδικασίες και τις πρακτικές της σταλινικής πολιτικής κουλτούρας που οδήγησε στον ιδεολογικό στιγματισμό της αντίστασης στη Μέση Ανατολή.

Στο επίπεδο αυτό, η αφήγηση εμφανίζεται ιδιαίτερα αποκαλυπτική αλλά και κριτική, αφού παρουσιάζει τη συγκρότηση της κομματικής εικόνας για τη Μέση Ανατολή σα μια διαδικασία αυταρχικής επιβολής πολιτικών εκβιασμών και ψυχολογικών πιέσεων απέναντι στους πρωταγωνιστές του μεσανατολίτικου κινήματος, που βρέθηκαν στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση. Παράλληλα, η ειρωνική προοπτική της αφήγησης ολοκληρώνεται με την έμφαση που δίνεται στον αδικαίωτο αγώνα της Μέσης Ανατολής, ακόμη και κατά τη μεταπολεμική περίοδο, ιδιαίτερα από τον κομματικό χώρο στον οποίο ανήκουν οι ήρωες. Το κόμμα λειτουργεί σαν Μινώταυρος για τους ήρωες της τριλογίας, τον Γαρέλα, τον Φάνη, τον Μάνο. Οι ήρωες αυτοί βιώνουν, ο καθένας με το δικό του τρόπο, την επώδυνη εμπειρία της απομόνωσής τους από τους συντρόφους τους, λόγω της εμμονής τους στην υπεράσπιση του Απρίλη.

«Ο Γαρέλας γύρισε κι αυτός κι έπιασε να ρωτάει για το Φάνη κι όλοι του λέγανε κοίταζε τη δουλειά σου, αυτός ο Απρίλης έχει πολλά σκοτεινά. Και τον κάλεσαν στα γραφεία και τον ρωτούσαν για τούτο και για κείνο και πιο πολύ για τον Σιμωνίδη και τη γυναίκα του, τον Πήτερ, τον Ρίτσαρντς, όλα τα ξέρανε. Κι ο Γαρέλας απονήρευτος έλεγε όσα θυμόταν — και ποιός, σας παρακαλώ, διανοούνταν έστω και να κρύψει το παραμικρό από το κόμμα του; Για τη δολοφονική απόπειρα εναντίον του Φάνη, τι ξέρεις; ρωτήσανε. Δεν είχε ακούσει τέτοιο πράγμα, τους είπε. Καλά, του λένε, κάνε μας μια έκθεση και θα σε ξαναφωνάξουμε. Την έγραφε και την ξανάγραφε κι ακόμα την έγραφε όταν γίνθηκε το Συνέδριο και βγήκε ο αρχηγός και είπε πως ο πειρασμός τον έσπρωχνε να πει πως ο Απρίλης ήταν εγγλέζικος δάχτυλος. Λάθος, λάθος, άρχισε να λέει ο Γαρέλας, πιάνοντας τον ένα και τον άλλο, δεν το ξέρετε καλά το ζήτημα, γιατί δε ρωτάτε το Φάνη; Κι αυτοί του είπαν κοίταζε τη δουλειά σου, εσύ δεν έχεις μια σφαιρική αντίληψη της κατάστασης. Και την άλλη μέρα, φανερώνεται στο βήμα, ποιος, τ' Ανθρωπάκι! Και κάνει μια αυτοκριτική και που τράνταζε το Συνέδριο και λέει ναι, ο Απρίλης ήταν εγγλέζικος δάχτυλος, πέρασε σε παγίδα κι εγώ πάντα το έλεγα πως πρέπει να κάνουμε το παν για να φτάσουμε συγκροτημένοι και τα λοιπά, και τώρα, ευτυχώς, απομονώσαμε τους πράχτορες κι όλα θα πάνε καλά».³⁸

Με ανάλογο τρόπο περιγράφονται τα ιδεολογικά και ψυχολογικά αδιέξοδα του Φάνη, ενός από τους ιδιαίτερα «θετικούς» ήρωες της τριλογίας.³⁹ Η παρουσίαση του ψυχολογικού δράματος που ζει ο Φάνης στον *Επίλογο* του βιβλίου, αγωνιζόμενος όχι μόνο για την αποκατάσταση του Απρίλη αλλά και για την επανασύνδεσή του με το κίνημα, αποκτά ιδιαίτερη σημασία γιατί αποκαλύπτει το ειρωνικό περιεχόμενο της προσπάθειας των πρωταγωνιστών της

38. *Νυχτερίδα*, σ. 414-415.

39. Αν και η άμεση αντιστοιχία μεταξύ ιστορικών και μυθοπλαστικών προσώπων είναι θεωρητικά αδύνατη, αποτελεί κοινό τόπο για τους επαρκείς αναγνώστες της τριλογίας ότι το πορτρέτο του Φάνη εμφανίζει αρκετές αναλογίες με τη ζωή και τη δράση του Γιάννη Σαλά.

τριλογίας να παραμείνουν πιστοί στις ηθικές και πολιτικές αξίες που έχουν υπερασπιστεί:

«Ο Γαρέλας γύρισε να κοιμηθεί πελαγωμένος. Κι απάνω που τον έπαιρνε ο ύπνος είπε, για στάσου, λεπρός είναι ο Φάνης, γιατί να μην τον βρω, ν' ακούσω τι λέει κι αυτός; Και ψάξε, ψάξε τον ξετρώπωσε σ' ένα υπόγειο καφενεδάκι της οδού Σίνα που μαζεύονταν οι πατριώτες του απ' το νησί. Ήταν σε μια γωνιά σκυμμένος κι έγραφε, είχε ανοίξει χαρτοπόλεμο, έκθεση πάνω στην έκθεση, το είχε βάλει σκοπό της ζωής του να δικαιωθεί ο Απρίλης. Είχε ρέψει ο άνθρωπος. Όλο, το ζήτημά σου επανεξετάζεται, του λέγαν, θα σε φωνάξουμε, μα δεν του ανέθεταν να κάνει και καμιά δουλειά, τον είχαν στην απομόνωση χωρίς και να το παραδέχονται. [...] Μα όταν ο Γαρέλας του είπε πως πήγαιναν να ρίξουν τα βάρη στο Νισυρίου, ο Φάνης έπιασε αμέσως κι έγραψε κι άλλο γράμμα στον αρχηγό και του έλεγε περίπου αυτό: Γιατί φορτώνετε σ' αλλουνού καμπούρα τις ευθύνες που με χαρά και περηφάνεια διεκδικώ; [...] Το Ανθρωπάκι ήταν πια στα μέσα και στα έξω, κι ο Φάνης έβαλε στην μπάντα το φιλότιμο και πήγε, παρακάλεσε. Ναι, ναι, του είπε ο άλλος, θα φροντίσω αλλά ξέρεις, τώρα όλα γίνονται με τις νότες, όταν ξανάρθεις φέρε μαζί και την αυτοκριτική σου, μη βιαστείς, κάτσε με την ησυχία σου και σκέψου τα κάτω από το φως της νέας κομματικής πραγματικότητας. Έγραψε ο Φάνης, του τη γύρισαν, έγραψε άλλη, του τη γύρισαν. Θέλανε μια που να λέει πως ο Απρίλης ήταν εγγλέζικος δάχτυλος. [...] Και να μια μέρα, ύστερα από χρόνο πες, πήγε κρυφά και τον βρήκε ποιος, ένας από τους πιο στενούς συνεργάτες του αρχηγού. Ανάσταση! Του είπε, πως το ζήτημα του Απρίλη δεν θα τ' αγγίξουν, ήρθε για άλλη πολύ πιο επείγουσα κι εμπιστευτική αποστολή... [...] Μα ο Φάνης, τα είχε χαμένα από τη χαρά του και προδόθηκε. Βρήκε μια μέρα το Ανθρωπάκι και του είπε, σ' ευχαριστώ που μεσολάβησες, είναι σα να ξαναγεννήθηκα, μόνο μη σου ξεφύγει λέξη γιατί μ' έκαψες. Και ξανάρχεται ο συνεργάτης του αρχηγού και τραβάει του μακαρίτη ένα σαπούνισμα που ήταν όλο δικό του. Πήγε να σκάσει από τη στεναχώρια του, μα όταν ξανάδε το Ανθρωπάκι του λέει μόνο: Φιλαράκο, φιλαράκο, πάλι την έκανες τη ζαβολιά. Κι ο άλλος του λέει: Όλα κι όλα, η φίλια φίλια και το κόμμα κόμμα. Τι ήθελες ν' αφήσω έκθετο ένα τόσο μεγάλο μυστικό;»⁴⁰

Τέλος, με αφορμή την περίπτωση του Μάνου, του κεντρικού ήρωα της τριλογίας, θα εμφανιστεί, για τελευταία φορά, και το «Ανθρωπάκι», το οποίο εκφράζοντας την ευθυγράμμιση με την κομματική νομιμότητα, μετά την υποκριτική αυτοκριτική του για τα γεγονότα του Απρίλη και την καταγγελία σε βάρος του Φάνη, θα κλείσει το θεματικό του ρόλο στην τριλογία με μια απαξιωτική σκηνή, στην οποία υποβάλλει το Μάνο Σιμωνίδη, για άλλη μια φορά, στο ρόλο του κατηγορούμενου για ιδεολογική αδράνεια και αδιαφορία απέναντι στους συντρόφους του.

«Κι ο λεγάμενος είπε στο Μάνο πως το κόμμα χρειάζεται αξιωματικούς γιατί η τρομοκρατία είχε φτάσει πια στο νυν και αεί, κι ο Μάνος του είπε πώς, δε μ' έχετε πια intelιτζενσερβίτη; Κι ο άλλος του λέει, το κάθε πράμα στην ώρα του, τώρα δεν έχουμε καιρό να εξετάσουμε παλιές ιστορίες. Κι ο Μάνος, είπε, λυπάμαι, αλλά πρώτα θα μου φέρεις γραμμένο πως μου σβήσατε τη ρετινιά κι ύστερα θά 'ρθω. Κι ο άλλος γέλασε, γράψε του λέει

40. *Νυχτερίδα*, σ. 415, 416, 417.

μια έκθεση κι έλα να κάνεις το χρέος σου. Τις εκθέσεις τις μπουζουριάζετε, πρώτα να σηκώσετε τη ρετσινιά. Κι ο άλλος ξαναγέλασε: Χεχεχέ, αυτό δείχνει πως πάντα γύρευες αφορμή για ν' αποτραβηχτείς και τώρα καλοβολεύτηκες στο σπιτάκι σου κι ας σφάζονται οι άλλοι σαν τ' αρνιά. Ο Μάνος του άνοιξε την πόρτα: Φεύγα, με το καλό του λέει, γιατί δε θέλω να βάψω τα χέρια μου με αίμα παλιού μου συντρόφου».⁴¹

Σε όλες τις περιπτώσεις που περιγράφονται στο τέλος της τριλογίας, η νοσηματοδότηση της ιστορικής τύχης του κινήματος και των πρωταγωνιστών του εγγράφονται πλήρως σε μια ειρωνική προοπτική. Η ιστορική τους δράση παραμένει μετέωρη άλλοτε εξαιτίας της απρόβλεπτης τυχειότητας και άλλοτε εξαιτίας των κατασταλτικών ιδεολογικών μηχανισμών που εμποδίζουν την άρθρωση του δικού τους λόγου. Η ειρωνική αναπαράσταση της ιστορίας, ως τροπικότητα⁴² του αφηγηματικού λόγου, προσδίδει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στην αναπαράσταση του Απρίλη του '44. Η ειρωνεία, ως ερμηνευτικό - εξηγητικό μοντέλο της ιστορικής δράσης αναδεικνύει την αντίθεση μεταξύ φαινομένου και πραγματικότητας καθώς, επίσης, και την άγνοια που χαρακτηρίζει τα θύματα της ειρωνείας.⁴³ Από αυτή την άποψη, όσον αφορά στην ιστορική ταυτότητα των ηρώων της τριλογίας που συμμετείχαν στο κίνημα του Απρίλη, η αφήγηση προκρίνει την κατασκευή μιας θυματικής ταυτότητας, που παραμένει αδικαίωτη στο επίπεδο της ιστορικής πράξης. Η ειρωνεία της ιστορίας επιφυλάττει για τους ήρωες του Απρίλη μια διαρκή ασυμβατότητα με τις καταστάσεις τις οποίες βιώνουν. Η αντίληψη αυτή για το «σκοτεινό πλαίσιο»⁴⁴ της ιστορίας, η ειρωνική, δηλαδή, διάσταση στην ερμηνεία της ιστορικής πράξης, επισφραγίζεται και από τους καβαφικούς στίχους από το ποίημα *Η επέμβασις των Θεών*, οι οποίοι ενσωματώνονται στην «Ειδοποίηση» της *Νυχτερίδας*.

... αυτός τούτο θα πράξει,
τούτο εκείνος· και με τον καιρόν οι άλλοι
τα ιδικά των. Και θ' αρχίσουμε και πάλι.⁴⁵

Όπως εύστοχα, παρατηρεί η Χρύσα Προκοπάκη, η ανάλυση του συγκεκριμένου ποιήματος από τον Τσίρκα στον *Καβάφη*⁴⁶ παρέχει ένα ερμηνευτικό κλειδί για το ιστορικό σχήμα της τριλογίας και, ειδικότερα, για την ειρωνική

41. *Νυχτερίδα*, σ. 418-419.

42. Για μια τυπολογία της τροπικότητας (μεταφορά, μετωνυμία, συνεκδοχή, ειρωνεία) του αφηγηματικού λόγου στα ιστορικά αφηγήματα βλ. Hayden White, *Metahistory...*, ό.π., σ. 29.

43. D. C. Muecke, *Ειρωνεία*, Ερμής, Αθήνα 1974, σ. 55.

44. Νάτια Χαραλαμπίδου, «Η ειρωνεία...», ό.π., 54.

45. Βλ. την «Ειδοποίηση» της *Νυχτερίδας*, σ. 7.

46. Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Κέδρος, Αθήνα 1987, σ. 419-423. Η πρώτη έκδοση του βιβλίου έγινε το 1958.

αναπαράσταση της «χαμένης υπόθεσης» του Απρίλη: στο βαθμό που η απόπειρα των ανθρώπων να ελέγξουν την κοινωνική τους μοίρα είναι μια «σισύφεια προσπάθεια»,⁴⁷ η ειρωνεία της ιστορίας είναι το μόνο ιστορικό δεδομένο που συνοδεύει τη δράση τους. Τα σχόλια του Τσίρκα για το ποίημα του Καβάφη είναι αποκαλυπτικά: «Το μοτίβο του Σίσυφου· ο κλειστός ορίζοντας· η μονοτονία της ζωής. Ο πεσιμισμός του αδιεξόδου».⁴⁸ Αν συγκρίνουμε την ανάλυση του ποιήματος αυτού με τα βασικά μοτίβα των αναπαραστάσεων του Απρίλη του '44 στην τριλογία, οι ομοιότητες είναι εντυπωσιακές. Το «λουτρό αίματος» που ετοιμάζεται για τους αγωνιστές από τους Άγγλους και τους ελληνικούς κυβερνητικούς παράγοντες προκρίνεται ως η μόνη δυνατή λύση στο δράμα της Μέσης Ανατολής. Η ηρωική θυσία πέφτει στο κενό. Η μεταγενέστερη αξιολόγηση του κινήματος του Απρίλη, στο πλαίσιο της κομμουνικής ζωής, παραμένει προβληματική. Έτσι, η ιστορία εμφανίζεται σαν ένας παράγοντας σχετικοποίησης της γνώσης και της εμπειρίας, αφού ακόμα και όταν κάποιος κερδίσει το δικαίωμα να διεκδικεί με διαφορετικό τρόπο την παρέμβασή του στο σχεδιασμό της ιστορίας, η προσπάθεια αυτή θα υπονομεύεται από το «δυνάμει καταστρεπτικό αντίθετό της»,⁴⁹ το οποίο ευνοείται, κάθε φορά, από τους πολιτικούς συσχετισμούς. Τα χαρακτηριστικά του «σισύφειου μύθου» και της διαχείρισής του από τον λογοτέχνη, συνοψίζονται αργότερα, από τον ίδιο το συγγραφέα, με καίριο τρόπο στην εισήγησή του με τίτλο «Ο Λογοτέχνης και η Ιστορία», στο πρώτο πανελλήνιο συνέδριο λογοτεχνών, το 1975, λίγο μετά από την οδυνηρή εμπειρία της δικτατορίας.

«Αν το βαθύτερο νόημα της Νεοελληνικής Ιστορίας συνοψίζεται στις σισύφειες προσπάθειες ενός λαού με πανάρχαιες ρίζες, “για να εξασφαλίσει, μέσα στο σύνολο του σημερινού κόσμου, τη δική του θέση σε συγχρονισμένο έθνος, με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του και την ξεκαθαρισμένη οντότητά του” (Ν. Σβορώνος) η πρόσφατη στρατοκρατική τυραννία στάθηκε, ύστερα από τη συμφορά της Μικράς Ασίας και τον εμφύλιο πόλεμο, το πιο καταστροφικό κατρακύλισμα. [...]».⁵⁰

Το «μοτίβο του Σίσυφου», βασικό κλειδί της ιστορικής οπτικής του Τσίρκα, αποτελεί μια σταθερή μεταφορά στην ευρύτερη μαρξιστική ανάλυση για το νόημα της Ιστορίας και στην κατανόησή της ως ολότητας.⁵¹ Πάνω στο σημα-

47. Χρύσα Προκοπάκη, «Για τις Ακυβέρνητες Πολιτείες», στο: *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία...*, ό.π., σ. 309.

48. Στρατής Τσίρκα, *Ο Καβάφης...*, σ. 423.

49. D. C. Muecke, *Ειρωνεία...*, ό.π., σ. 41.

50. Στρατής Τσίρκα, «Ο Λογοτέχνης και η Ιστορία», εφ. *Η Αυγή*, 7/11/75, σ. 2.

51. Το θέμα της ειρωνικής σύλληψης της ιστορίας και της ιστορίας ως ολότητας είναι ένα από τα πιο κεντρικά προβλήματα της κριτικής σχέψης του Τσίρκα. Η ανάλυση του θέματος, έστω και αποσπασματικά, ξεφεύγει από τα όρια αυτού του άρθρου. Το πρόβλημα, κομβικό μέσα στη μαρξιστική ανάλυση της Ιστορίας, ξεκινά από τον ιστορικό υλισμό

σιολογικό φορτίο αυτής της μεταφοράς γράφτηκε ένα σημαντικό κομμάτι της ιστορίας των «νικημένων», τόσο ως γενεαλογία ήττας όσο και ως αφήγηση χειραφέτησης. Στην ανάλυση του ποιήματος *Η Επέμβασις των θεών από τον Τσίρκα*, διαφαίνεται η υπόσχεση της δικαίωσης, ακόμα και όταν το αντικείμενο της ιστορικής αναπαράστασης είναι ειρωνικό· μια «χαμένη υπόθεση», δηλαδή, σαν αυτή που αντιμετώπισαν οι καβαφικοί ήρωες, οι οποίοι «ποτέ από το χρέος μη κινούντες» έμειναν να «φυλάγουν Θερμοπύλες».

«Η στωική εμμονή στο χρέος, όταν όλα δείχνουν πως άδικα γίνεται η θυσία· το άδωρο δώρο να προβλέπεις ανήμπορος τη συμφορά που φτάνει· η προδοσία που μοιραία δείχνει το πρόσωπό της στο τέλος του αγώνα· αυτοί είναι οι άξονες της ποιητικής του [ενν. του Καβάφη] σκέψης ανάμεσα στα 1898 και τα 1903».⁵²

Η «στωική εμμονή στο χρέος», ακόμη και όταν προέρχεται από μια «χαμένη υπόθεση» σαν τον Απρίλη του '44, μετατοπίζει το ζήτημα της ιστορίας από το επίπεδο της πράξης στο επίπεδο της πολιτικής ηθικής, στο επίπεδο της ιστορικής κατανόησης και στο επίπεδο της ιστορικής μνήμης. Ό,τι δεν μπόρεσε να δικαιωθεί μέσα στο πεδίο της συγχρονικής ιστορικής πράξης, θα δικαιωθεί μέσα από την ανάδειξη των μηχανισμών καταστολής του και τη μεταγενέστερη ενεργοποίηση της ιστορικής μνήμης· μιας μνήμης που εξασφαλίζεται από την αφηγηματική αναπαράσταση της βιωμένης εμπειρίας των «χαμένων φωνών» της ιστορίας.

5. Το καθήκον της μνήμης⁵³

Με τη *Νυχτερίδα*, ο Τσίρκας επιστρέφει στο τραύμα των αγωνιστών της Μέσης Ανατολής που ήταν, ταυτόχρονα, και τραύμα της δικής του μνήμης και

του Ένγκελς και τις ποικίλες, μαρξιστικές και μη, ερμηνείες της σκέψης του. Όπως υποστηρίζει ο Λούκατς, «στην αστική σκέψη η ιστορία, η ίδια η ιστορία παρουσιάζεται σαν καθήκον που δεν μπορεί να εκπληρωθεί», ενώ, για τη μαρξιστική ιστορική οπτική, η ειρωνεία αυτή είναι απλώς ένα σύμπτωμα που θέτει το πρόβλημα της κατανόησης της κοινωνίας ως ολότητας, η οποία προσδιορίζει τις αντικειμενικές δυνατότητες που έχουν κάθε φορά οι επαναστατικές τάξεις προκειμένου να διεκδικήσουν το ρόλο τους. Σύμφωνα με τον Λούκατς, η ολότητα μάς επιτρέπει να ερμηνεύσουμε τη δομή της ταξικής συνείδησης και τη δράση του προλεταριάτου ως αντίδραση ορθολογικά σύμφωνη με την τυπική κατάσταση που έχει μια τάξη μέσα στη συνολική παραγωγική και ιστορική διαδικασία. Βλ. σχετικά το κλασικό έργο του, Gyorgy Lukacs, *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 2001, ιδίως σ. 124-136. Παραπέμπω στην ανάλυση του Λούκατς γιατί ο Τσίρκας παρακολουθεί από νωρίς τη θεωρητική σκέψη του, με όλες τις δραματικές εντάσεις που σηματοδοτούσε αυτή η πνευματική θητεία.

52. Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης...*, ό.π., σ. 419.

53. Μια πρώτη μορφή αυτού του αποσπάσματος έχει παρουσιαστεί σε άρθρο μου στο περιοδικό *Αντί*. Βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Το καθήκον της μνήμης», *Αντί*, 751 (2001) 42-47.

εμπειρίας. Ο συγγραφέας επιστρέφει στο *άλγος του αρχείου*⁵⁴ του Απρίλη· ενός αρχείου που τον απασχολεί από το 1945 έως το 1965.⁵⁵ Ο ίδιος, άλλωστε, ο Τσίρκας, αρκετά χρόνια μετά την έκδοση της τριλογίας, περιγράφει το στόχο του μυθιστορήματος με όρους τραυματικής εμμονής στη μνήμη της υπόθεσης του Απρίλη:

54. Για το *άλγος του αρχείου*, ως διερεύνηση των τραυματικών στιγμών του παρελθόντος με την ελπίδα της απολύτρωσης από τις μνήμες αυτές, για την έννοια, δηλαδή του αρχείου, ως «σύμπτωμα» και «πάθος» αλλά και ως «απόλυτη ανυπομονησία μιας λαχτάρας για μνήμη» βλ. Ζακ Ντεριντά, *Η έννοια του αρχείου*, Εκκρεμές, Αθήνα 1996, σ. 12.

55. Παρένθεση υποχρεωτική. Οι τελευταίες έρευνες του Μίλτου Πεγλιβάνου γύρω από τη συγγραφή της τριλογίας ως «έργου εν εξελίξει» δείχνουν πως η δικαίωση του Απρίλη του '44 δεν είναι ευθύς εξαρχής μέσα στα προγραμματικά σχέδια του συγγραφέα. Ο ερευνητής υποστηρίζει πως, στην ουσία, η τριλογία προκύπτει αφηγηματικά ως προϊόν της διαγραφής του Τσίρκα και του κριτικού και πολιτικού διαλόγου που ακολουθεί (βλ. σχετικά Μίλτος Πεγλιβάνος, «Το ζωντανό αντηχείο των πρώτων αναγνώσεων», *Ελευθεροτυπία*, 8/12/2000). Αν και πιστεύω πως η υπόθεση εργασίας είναι βάσιμη, δεν θεωρώ ότι η χρήση του Απρίλη είναι συμπτωματική και τυχαία. Αντίθετα, ο Απρίλης μοιάζει να είναι η αιχμή του δόρατος στα συνολικότερα ιστορικά και πολιτικά ζητήματα που θέτει, για το ΚΚΕ, η αντίσταση στη Μέση Ανατολή. Η τριλογία εντάσσεται σε ένα ευρύτερο κύκλο συζητήσεων, που διεξάγονται επίσημα και ανεπίσημα μέσα σε διαφορετικές βαθμίδες της κομματικής ιεραρχίας. Θυμίζω εδώ μόνο δύο από τα βασικά κείμενα που συνθέτουν τα συμφοραζόμενα της *Νυχτερίδας*: Στο περιοδικό *Εθνική Αντίσταση*, τον Απρίλιο του 1963, ο Λάμπης Ράππας δημοσιεύει με ψευδώνυμο (Α. Ιωάννου) ένα εκτενές άρθρο με τίτλο «Μέση Ανατολή 1941-1945. Το κίνημα του Μάρτη του 1943» (σ. 344-360). Λίγο αργότερα, τον Μάιο του 1965, ο Φίλιππος Πάγκαλος, με αφορμή τις παρατηρήσεις του «για το βιβλίο *Εθνική Αντίσταση*», συντάσσει κομματική έκθεση για τα γεγονότα στη Μέση Ανατολή. Στο σημαντικό αυτό κείμενο, που μου είχε επισημάνει ο Νίκος Κέντρος, και το οποίο απόκειται στις αρχειακές συλλογές των ΑΣΚΙ, ο Πάγκαλος δικαιολογεί το κίνημα του Απριλίου ως εξής: «Μπροστά σ' αυτή την πραγματικότητα θέλω να πιστεύω πως την κατάληψη της διοίκησης των ενόπλων δυνάμεων από τις αντιφασιστικές οργανώσεις δεν μπορούμε να τη δούμε ούτε σαν αυθόρμητη, ξεκάρφη και εξτρεμιστική ενέργεια, ούτε σαν προβοκάτσια, πεπονόφλουδα που μας έστησαν και την πατήσαμε, ούτε σχεδιασμένη πρόκληση σκοτεινών δυνάμεων για να πετύχουν την διάλυση των ενόπλων δυνάμεων, ούτε καν σαν δάχτυλο της Ιντέλιτζενς Σέρβις που τάχατες επηρέασε και κατηύθυνε τα γεγονότα. Την κατάληψη των ενόπλων δυνάμεων μπορούμε να τη δούμε μόνο σαν αποτέλεσμα της συνειδητής πολιτικής και τακτικής του Κεντρικού Γραφείου των αντιφασιστικών οργανώσεων, σαν το τελευταίο και αναπόφευχτο σημείο της συνεχούς και προοδευτικά αυξανόμενης πίεσης πάνω στην κυβέρνηση του Τσουδερού για την πραγματοποίηση της Εθνικής Ενότητας» (βλ. ΑΣΚΙ, αρχείο ΚΚΕ, αταξινόμητο έγγραφο, σ. 42). Αυτά γράφονται πέντε μήνες πριν την έκδοση της *Νυχτερίδας*. Δεν ισχυρίζομαι πως ο Τσίρκας γνωρίζει αυτά τα κείμενα. Ισχυρίζομαι όμως, πως, όταν εκδίδεται η *Νυχτερίδα*, έχουν ωριμάσει οι συνθήκες για την επανεκτίμηση του Απρίλη και άρα το βιβλίο απαντά σε δεκτικότητες που έχουν ήδη διαμορφωθεί μέσα στο κλίμα της «κριτικής των λαθών» και της κριτικής της περιόδου Ζαχαριάδη.

«Δεν θα έγραφα ποτέ για να καταγράψω τα βιώματά μου, δεν νομίζω ότι είναι ενδιαφέροντα. Είναι χρήσιμα, στο βαθμό που δίνουν υλικό για ένα μυθιστόρημα. Εμένα δεν μ' ενδιαφέρουν τα δικά μου. Αλλά το βιβλίο το έγραψα γιατί εμένα με καίει ακόμα, τώρα, ύστερα που έχω γράψει, η υπόθεση του Απρίλη. Τον έχω ζήσει τον Απρίλη πάρα πολύ έντονα, και η αδικία που έχει γίνει στους ανθρώπους που αγωνίστηκαν και θυσιάστηκαν — που είσαμε σήμερα να μην έχει αναγνωριστεί επίσημα η συμβολή του κινήματος του Απρίλη για την εθνική ενότητα... Αυτό με έκανε να γράψω, για να δικαιωθεί ο Απρίλης. Αυτός είναι ο σκοπός του μυθιστορήματος».⁵⁶

Αν πιστέψουμε τον συγγραφέα, μπορούμε να διαβάσουμε τη *Νυχτερίδα* σαν μια μείζονα αφηγηματική πράξη δικαίωσης. Η αφήγηση αποτελεί η ίδια μια «μνήμη απόντων», μια μνήμη των *Άλλων* που δεν βρήκαν θέση στις σελίδες της επίσημης ιστορίας. Παρ' όλα αυτά, η τριλογία δεν παραμένει προσκολλημένη στο τραυματικό παρελθόν καλλιεργώντας απλώς ένα συμβολικό πένθος για αυτούς που χάθηκαν. Αντίθετα, η ανάδειξη της θυσίας τους, μέσα από την παραδειγματική σημασία που αποκτά, δείχνει ότι η ζωντανή μνήμη των συντρόφων τροφοδοτεί, με καταλυτικό τρόπο, όχι μόνο το βίωμα των επιζώντων ηρώων της τριλογίας αλλά, τελικά, την ίδια την ιστορική αίσθηση του παρόντος. Εάν μία από τις βασικές ιδιότητες της μνήμης είναι να προσαρμόζει διαρκώς «κληρονομημένες παραδόσεις στις εκάστοτε συνθήκες του παρόντος»,⁵⁷ μέσα από τις συμβολικές σημασίες με τις οποίες επενδύει την αλληλεπίδραση του παρελθόντος με τη συγχρονία, τότε η μνήμη του Απρίλη δεν είναι απλώς ένα ιστορικό βλέμμα στραμμένο στο παρελθόν· είναι μια πράξη κριτικής που αναφέρεται στο παρόν, εμπεριέχει, δηλαδή, τα πολιτικά και ιστορικά αιτήματα της εποχής κατά την οποία γράφεται και εκδίδεται το έργο.

Η επιστροφή αυτής της απωθιμένης μνήμης του Απρίλη δηλώνεται με εμβληματικό τρόπο στον *Επίλογο* της *Νυχτερίδας*, όπου σκηνοθετείται μια «αναδιπλασιασμένη» αφηγηματική μνήμη: ένα «μνημόσυνο» για τους ήρωες του βιβλίου που χάθηκαν. Αυτή η δύναμη απολυτρωτική διάσταση της μνήμης εμφανίζεται με ιδιαίτερη βαρύτητα στον *Επίλογο* της τριλογίας, όπου το σκληρό, ειρωνικό πρόσωπο της ιστορίας απαλύνεται από τις θεραπευτικές ιδιότητες της μνήμης. Από αυτή την άποψη, ο *Επίλογος* της *Νυχτερίδας* αποτελεί ένα μεταϊστορικό αυτο-αναφορικό σχόλιο πάνω στην ίδια την λειτουργία της ιστορικής μνήμης. Στον *Επίλογο*, μερικοί από τους ήρωες του βιβλίου, εγκατεστημένοι πια στη Θεσσαλονίκη, συναντώνται για ένα άτυπο «μνημόσυνο» των νεκρών τους συντρόφων. Κεντρικό θέμα του «μνημοσύνου» αποτελεί η διαδρομή των πρωταγωνιστών του κινήματος στη Μέση Ανατολή, οι νεκροί του αγώνα, το «καθήκον της μνήμης» για τους απόντες. Το ηθικό χρέος της ιστο-

56. Στρατής Τσίρκας, «Στο εργαστήρι του μυθιστοριογράφου», *Διαβάζω*, ό.π., σ. 33.

57. Λουίζα Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 101.

ρικής μνήμης προς τα πρόσωπα του Απρίλη, εμφανίζεται προγραμματικά στον *Επίλογο*, καθώς η αφήγηση ξεκινά με την «τυραννία της μνήμης» των απόντων, αίσθηση που δεσπόζει στους στίχους του Γ. Σεφέρη, από τον *Τελευταίο σταθμό*, οι οποίοι προτάσσονται ως motto, υποβάλλοντας τη φασματική επικοινωνία με το παρελθόν:

‘Ένα παρθένο δάσος σκοτωμένων φίλων το μυαλό μας.

Η σύλληψη του *Επιλόγου* της τριλογίας προέρχεται από μια βιοματική εμπειρία του συγγραφέα,⁵⁸ η οποία είναι πολύ ενδεικτική για τον τρόπο που η μνημονική διαδικασία επιλέγεται σαν καταληκτική χειρονομία του κειμένου. Ο Τσίρκας αναγνωρίζει στη μνήμη το όχημα της δικαίωσης του παρελθόντος και, ταυτόχρονα, αναγνωρίζει τη διαμεσολαβητική λειτουργία της μνήμης όσον αφορά στις σημασίες με τις οποίες φωτίζεται το παρόν από το παρελθόν. Η μνήμη, ως μαρτυρία για αυτό που αγνοήθηκε ή λησμονήθηκε, ως ανάκτηση των «χαμένων φωνών» του παρελθόντος, ως ανάκτηση, εντέλει, του «χαμένου χρόνου», είναι βασικό μέλημα του συγγραφέα, σε όλη τη διάρκεια της τριλογίας, και, ιδιαίτερα, στη *Νυχτερίδα*. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι παρά τη σχεδόν ημερολογιακή καταγραφή της ιστορίας του Απρίλη, η *Νυχτερίδα* έχει το μεγαλύτερο χρονικό εύρος, σε σύγκριση με τους υπόλοιπους δύο τόμους της τριλογίας. Οι αναμνήσεις των ηρώων από την Αλεξάνδρεια του 19ου αιώνα συνυπάρχουν με τη δραματική κορύφωση της αντιφασιστικής κινητοποίησης. Η μνήμη της αγγλικής αποικιοκρατικής παρέμβασης του 19ου αιώνα συστοιχεί με την καταστολή του κινήματος του Απρίλη από τις βρετανικές δυνάμεις του συμμαχικού στρατού. Το παρελθόν φωτίζει το παρόν. Ο συγγραφέας, στις

58. Γράφει σχετικά ο Τσίρκας στα *Ημερολόγια της τριλογίας*: «Τον Απρίλη του 1965, το γράψιμο της τριλογίας είχε ουσιαστικά τελειώσει, αφού η καταστολή της αντιφασιστικής εκδήλωσης του Απρίλη 1944 στο στρατό και στόλο είχε συντελεστεί. Βέβαια στον αναγνώστη θα έμενε η απορία τι απέγιναν οι πρωταγωνιστές. [...] Μ’ αυτές τις σκέψεις να πηγαίνουν και να έρχονται και να μου τριβελίζουν το μυαλό, βρέθηκα στο τέλος του 1965 στη Θεσσαλονίκη. [...] Μα οι έγνοιες μου με το μυθιστόρημα δεν έλεγαν να μ’ αφήσουν. ‘Αξαφνα, πίσω μας, στο δρόμο, ανάμεσα στη μουριά και το μαχαζι ακούστηκε κάτι σαν ομοβροντία. ‘Εστριψα το κεφάλι: ένας ναύτης τσουλούσε ένα μοτοσακλό. “Ο Παντελής, είπα, Παναγιά μου ο Παντελής!” λες κι ήμουν εγώ η Λενάρα. Θες η παρουσία του Ανδρόνικου, που είχε κάμει στη Μέση Ανατολή, θες η γειτονιά του Επταπύργιου όπου ήξερα πως είχαν εκτελεστεί, και πώς είχαν εκτελεστεί, ο Θανάσης η Χήρα (Γιώργης Διαμαντόπουλος) κι ο Παντελής (Αντώνης Δασκαλάκης), όπως ήξερα και ποιο φριχτό τέλος είχε βρει στη Σάμο το Φάνη (Γιάννης Σαλλάς); ‘Ένα ανάμικτο κύμα από δέος και λύπη με τράνταζε. Και μαζί μια “φώτιση”: Εδώ, εδώ θα τους μαζέψω όσους επιζήσαν, και θα τα πουν. Σ’ αυτή την ασύνειδη “διεργασία” έπρεπε να έπαιζε το ρόλο του κι ο στίχος του Σεφέρη που μπήκε για μόντο στον *Επίλογο*». Βλ. Στρατής Τσίρκας, *Τα Ημερολόγια της Τριλογίας Ακυβέρνητες Πολιτείες*, Κέδρος, Αθήνα 1981, σ. 82-83.

σημειώσεις του στα *Ημερολόγια της τριλογίας*, υποβάλλει μια λανθάνουσα αντιστοιχία της αφηγηματικής μνήμης του έργου του με την ποιητική της μνήμης στον Προυστ:

«Πολύ αργότερα, ξαναδιαβάζοντας τον Προυστ, κατάλαβα γιατί με γέμισε ένα δυνατό αίσθημα ανακούφισης όταν πραγματοποιήσα, μέσα στο μυθιστόρημα, το σμίξιμο των τριών παραποτάμων. Ο μέσα μου άνθρωπος, ο νοσταλγός του χαμένου παραδείσου των παιδικών χρόνων κι ο έξω άνθρωπος, ο λογιστής των δραματικών γεγονότων στη Μέση Ανατολή, είχαν συγχωνευτεί, άρα συμφιλιωθεί, μέσα σε ένα έργο Τέχνης, που παρέμενε, ό,τι κι αν έλεγα, η ακοίμητη έννοια μου».⁵⁹

Ανεξάρτητα από τις οφειλές της αφηγηματικής μνήμης στον Προυστ, οι οποίες είναι, πράγματι, αρκετά έντονες στην τριλογία, η ανακούφιση που προσφέρει στον «λογιστή των δραματικών γεγονότων» «το σμίξιμο των παραποτάμων» είναι ενδεικτική για τη διαλογική κατασκευή του αφηγηματικού χρόνου.⁶⁰ Η διαλογική υφή αυτής της σχέσης, ωστόσο, δεν είναι απλώς ένα αφηγηματικό τέχνασμα αλλά έχει πολιτική σημασία. Η μνήμη, εκφράζοντας τη διαλογική σχέση παρελθόντος και παρόντος, συνδέει την ανασηματοδότηση της ιστορίας και της βιωμένης εμπειρίας με την πολιτική συμπεριφορά των υποκειμένων και των κοινωνικών ομάδων που βρέθηκαν στη θέση των θυμάτων. Το «δικαίωμα στη μνήμη» ως στοιχείο συγκρότησης της ταυτότητας των ομάδων αυτών είναι μια εξέχουσα πολιτική πράξη, αφενός μεν, γιατί οδηγεί σε μια διαπραγμάτευση του παρελθόντος πέρα από τις καθιερωμένες ερμηνείες και αναπαραστάσεις, αφετέρου δε, γιατί συμβάλλει σε μια συγκρουσιακή θεώρηση της ιστορίας, καταγγέλλοντας την πολιτική και ιδεολογική βία που, συχνά, εμπεριέχεται στην πειθαρχημένη αποδοχή μιας ιστορίας, η οποία έχει γραφεί από την πλευρά των ισχυρών και των νικητών.⁶¹ Η μνήμη του Απρίλη συνιστά μια πολιτική χειρονομία διεκδίκησης της ιστορικής ταυτότητας της αντίστασης στη Μέση Ανατολή.

Στον *Επίλογο της Νυχτερίδας*, η πολιτική διάσταση της μνήμης είναι ιδιαίτερα έντονη. Η αφήγηση ανακαλεί τα πρόσωπα, τα γεγονότα και τις καταστάσεις που συνδέθηκαν με την ιστορία της τριλογίας, δηλώνοντας την εμ-

59. Στρατής Τσίρκας, *Τα Ημερολόγια...*, ό.π., σ. 68.

60. Για τη διαλογικότητα του χρόνου στη λογοτεχνία βλ. τη μελέτη του Μ. Μ. Bakhtin, «Forms of Time and of the Chronotope in the Novel. Notes toward a Historical Poetics», στο: Michael Holquist (εκδ.), *The Dialogic Imagination. Four Essays by M. M. Bakhtin*, University of Texas Press, Austin 1981, σ. 84-258.

61. Για την πολυπλοκότητα της σχέσης της αφήγησης των τραυματικών εμπειριών με την πολιτική ηθική βλ. το άρθρο του Hent De Vries, «Violence and Testimony. On Sacrificing Sacrifice», στο: Hent De Vries and Samuel Weber (εκδ.), *Violence, Identity, and Self-Determination*, Stanford University Press, Stanford, California 1997, σ. 14-43.

μονή της μνήμης στα τραύματα του παρελθόντος, στις σκιές που στοίχειωσαν μέσα στο μυαλό των αφηγητών. Η εξιστόρηση του παρελθόντος γίνεται ιδιαίτερα αποκαλυπτική όσον αφορά στην περιγραφή της τύχης των μεσανατολιτών, κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Η επισήμανση του συνεχιζόμενου διωγμού των αντιστασιακών αγωνιστών του Απρίλη, εκτός από το ότι αποδίδει πιστά τα γεγονότα της μεταπολεμικής περιόδου, είναι και μια φωνή διαμαρτυρίας απέναντι στη βία του επίσημου κράτους που οδηγούσε στη βιολογική εξόντωση τους συντρόφους, από τα χρόνια της αντίστασης.

«Κοπάδι έπιασαν να χορεύουν πάλι, θολά και τρεμουλιάρικα, τα πρόσωπα τόσων συντρόφων: μαυρισμένα από την αντηλιά των άμμων, ρυτιδωμένα, με τα μουστάκια σα βούρτσες, όπως συνήθιζαν τότε, γεμάτα φως, και άλλα, κλειστά, στόματα στραβά, μύτες πελεκημένες, ωχ! Σα λυσσασμένα σκυλιά εξόντωναν τους μεσανατολίτες οι μαύροι άνθρωποι· τους καταζητούσαν με καταλόγους χτυπημένους σ' εγγλέζικες γραφομηχανές. Τους αυτοκτονούσαν μέσα στις φυλακές, τους σκότωναν στους δρόμους, σκάρωναν κατηγορίες και τους εκτελούσαν νόμιμα, ωχ!».⁶²

Φυλακές, εξορίες, διώξεις και θάνατοι: η τύχη των ηρώων της τριλογίας δεν αποτελεί εξαίρεση μέσα στην κανονικότητα της μετεμφυλιακής περιόδου· αποτελεί, ωστόσο, εξαίρεση ως προς την αδικαιώτη καταχώρησή της στην κοινωνική μνήμη. Το «κοπάδι των συντρόφων» που οδηγείται στη βιολογική εξόντωση, θυμίζει τα «ειδωλα καμόντων» της ομηρικής Νέκυιας, στη σύγχρονη τραγική εκδοχή της. Αυτές οι σκιές των νεκρών συντρόφων είναι, ωστόσο, το πιο παρήγορο σημάδι της παρουσίας τους. Η φασματική διάσταση της μνήμης επανέρχεται διαρκώς στις αφηγήσεις των ηρώων, κρατώντας ζωντανό το διάλογο μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, ακόμα και μέσα από ψευδαισθητικές εντυπώσεις, όπως στη σκηνή όπου η κυρά Λένη νομίζει πως βλέπει ζωντανό τον εκτελεσμένο στην περίοδο του εμφυλίου Παντελή.

«Η γριά είδε τους άλλους που κοίταζαν, γύρισε κι αυτή τα μάτια της.

— Αχ, Παναγιά μου, ο Παντελής!

— Υπομονή κύρα Λένη τζάνεμ, υπομονή.

Εκείνη αναστέναξε.

— Αυτό μ' απόμεινε στον κόσμο. Και να τον βλέπω έτσι, φάντασμα, μου κάνει καλό.

Πήρε από το τραπέζι ένα άδειο ποτήρι κι έγνεψε του Μιχάλη να της βάλει κρασί.

— Στη μνήμη τους, είπε ο Γαρέλας σηκώνοντας το δικό του. Ο Φάνης δεν ήταν που έλεγε πως οι καλύτεροι πεθαίνουν;

— Πεθαίνουν αλλά μένει και μαγιά, είπε ο Καλλίνικος περιφέροντας το ποτήρι του για να πάρει όλη τη συντροφιά μέσα στην πρόποση».⁶³

Καθώς το «μνημόσυνο» προχωράει οι σκιές των νεκρών βαραίνουν στις μνήμες των αφηγητών. Η διαλογική ενεργοποίηση του παρελθόντος, η αναφο-

62. *Νυχτερίδα*, σ. 407-408.

63. *Νυχτερίδα*, σ. 411.

ρά δηλαδή, στην υπόθεση του Απρίλη και των πρωταγωνιστών του μέσα από την προσωποποιημένη, έστω κι αν είναι φασματική, επικοινωνία των επιζώντων με τα «ξεχασμένα» θύματα της ιστορίας που επέλεξαν να βαδίσουν «στα σκοτεινά», αποτελεί τον βασικό κώδικα της αξιολόγησης των ιστορικών γεγονότων και των υποκειμένων που έλαβαν μέρος στην ιστορία της Μέσης Ανατολής. Στα λόγια της κυρά-Λένης, τα οποία απηχούν, άλλωστε, και τις απόψεις του συγγραφέα,⁶⁴ είναι ευδιάκριτη η εννοιολόγηση της μνήμης ως μηχανισμού ανασύστασης μιας διυποκειμενικής σχέσης μεταξύ νεκρών και ζωντανών· κώδικας που απαντάται, άλλωστε, στο ευρύτερο κοσμοθεωρητικό υπόβαθρο του λαϊκού πολιτισμού, φορείς του οποίου είναι και οι συγκεκριμένοι ήρωες.⁶⁵

«— Ωχ! έκανε ο Γαρέλας, ωχ! Πάψτε να χαρείτε, η καρδιά μου δεν αντέχει πια. Ελάτε να μετρήσουμε τους ζωντανούς, να δούμε τι θα κάνουμε από δω και πέρα.

— Ποιους ζωντανούς μωρέ! χτύπησε την παλάμη της, η γριά στο τραπέζι. Έχει πιο ζωντανούς από τους αποθαμένους μας;».⁶⁶

Όπως το παρελθόν είναι ζωντανό μέσα στο παρόν, όπως οι νεκροί ξαναζούν μέσα στο νου και την καρδιά των επιζώντων, έτσι και η αφηγηματική αναβίωση του εκτοπισμένου ιστορικού γεγονότος επανέρχεται με πανηγυρικό τρόπο στην ιστορική προβληματική της τριλογίας. Στην πραγματικότητα, το μνημόσυνο του *Επιλόγου* είναι μια μετωνυμία της ίδιας της ιστορικής αφήγησης, η οποία έχει αναλάβει να φέρει στο προσκήνιο την ξεχασμένη ιστορία των αγωνιστών της Μέσης Ανατολής: να θυμηθεί τους εκτοπισμένους Άλλους της ιστορίας. Η τριλογία, φόρος τιμής στη μνήμη των «σιωπηλών» προσώπων της ιστορίας, επαναφέρει τον Απρίλη στη συλλογική μνήμη της αριστεράς και θέτει το πρόβλημα της ερμηνείας των «σιωπών» της ιστορίας στο μεταπολεμικό αφήγημα: τη λήθη και την απώθηση που συνόδευε τα γεγονότα αυτά, ως αποτέλεσμα της σκόπιμης αποσιώπησής τους. Η ιστορική μνήμη, ως διατήρηση των εικόνων ενός τραυματικού παρελθόντος, αποτελεί μια αντίδραση, μια πράξη αντίστασης, στις «σιωπές» της ιστορίας, σε αυτό που επιβάλλεται ως λήθη, ή ως επιλεκτική ανάγνωση του παρελθόντος, από τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς, από το «μονόλογο» της κυρίαρχης ιδεολογίας και κουλτούρας, από το εθνικό ιστορικό αφήγημα.

Μέσα σε αυτά τα συμφραζόμενα, η τριλογία αποκτά τις διαστάσεις ενός

64. Στρατής Τσίρκας, «Στο εργαστήρι...», *Διαβάζω*, ό.π., σ. 36: «Διάλεξα τη Λεονάρα να είναι το φερέφώνό μου, παρά έναν ηρωϊκό αγωνιστή».

65. Την επιβίωση του παραδοσιακού ηρωϊκού κώδικα εντοπίζει η Νάτια Χαραλαμπίδου και στην καταληκτική φράση της τριλογίας που λέει η κυρά-Λένη: «— Θεε να πεις πως η Χήρα μου έφας τον Παντελή; Όχι, κύριε, ήταν και οι δυο τους άντρες σωστοί». Βλ. Νάτια Χαραλαμπίδου, «Η ειρωνεία...», ό.π., σ. 54.

66. *Νυχτερίδα*, σ. 419.

προκλητικού ιστορικού αφηγήματος, σε πολλά και πολλαπλά επίπεδα. Η αφήγηση της τριλογίας διαταράσσει τη «σιωπή» της ιστορίας. Επιλέγοντας το έδαφος μιας άγραφης «νωπής ακόμα κι αμφιλεγόμενης»⁶⁷ ιστορίας, η τριλογία θέτει με εμβληματικό τρόπο το ζήτημα της μεσανατολίτικης αντίστασης και, μάλιστα, με όρους *παραδειγματικής μνήμης*.⁶⁸ Ο σκληρός Απρίλης του '44 γίνεται μια μετωνυμία της χειρονομίας του αποκλεισμού μέσα στην ιστορία. Η καταδίκη του κινήματος, η αποκήρυξή του, η βιολογική και ψυχική εξόντωση των πρωταγωνιστών του, ο εγκλεισμός τους στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τις φυλακές και τις εξορίες, η αποσιώπηση της δράσης τους από το εθνικό αφήγημα της αντίστασης αλλά και από την κομματική ιστορία, είναι μια πορεία συνεχών ιστορικών αποκλεισμών. Ο Απρίλης είναι ένα μνημείο «των αφανών» που καλύφθηκε από τον κανονιστικό ιστορικό λόγο της εποχής. Από αυτή την άποψη, η πράξη του «ιστορείν», στην τριλογία, έχει έντονα κριτικό και αναθεωρητικό χαρακτήρα.

Στο σχήμα του Τσίρκα, ο Απρίλης του '44 χρησιμοποιείται σαν ένα παράδειγμα για τη μετάβαση από τη γραμμική, ομογενοποιητική και επική Ιστορία στην ασυνχή, αποσπασματική και πολυφωνική ιστορική μνήμη. Έτσι, η εννοιολόγηση της ιστορίας, στην τριλογία, εγκαταλείπει την κυρίαρχη ρητορική της μεταπολεμικής περιόδου για την ιστορική αναπαράσταση του έπους της αντίστασης, και διερευνά τις δυνατότητες για μια *κριτική μεταγραφή* της ιστορίας με τρόπο *διαλογικό*. Στην τριλογία, η σχέση υποκειμένου και ιστορίας είναι μια σχέση *διαλογική*, με την έννοια ότι το ιστορικό γεγονός εμπλουτίζεται διαρκώς με τις νέες συμφραζόμενες σημασίες που του αποδίδει η ατομική και συλλογική μνήμη. Η ιστορία ερμηνεύεται μέσα από τη *διαλογική προοπτική* των ετερογενών θεωρήσεων της κοινωνικής μνήμης. Έτσι, το ιστορικό νόημα της τριλογίας ανοίγεται στην πολυφωνία και στην ετερότητα, υποβάλλοντας τη σκέψη ότι, αφού η σχέση με την ιστορία είναι μια σχέση που διαμορφώνει την πολιτική ηθική των κοινωνικών ομάδων και των υποκειμένων, τότε ο «εκδημοκρατισμός» αυτής της σχέσης μπορεί να βοηθήσει στην οικοδόμηση ενός δικαιότερου παρόντος. Από αυτή την άποψη, για τον Τσίρκα, η αφήγηση του «ξεχασμένου» Απρίλη δεν ήταν μόνο μια πράξη δικαίωσης της αντίστασης στη Μέση Ανατολή αλλά και μια εναλλακτική αφήγηση του ίδιου του ιστορικού

67. Χρύσα Προκοπάκη, στο: *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες...*, ό.π., σ. 8.

68. Για την έννοια της *παραδειγματικής μνήμης*, την *αναλογική*, δηλαδή, χρήση της ανάμνησης ενός ιστορικού γεγονότος που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως *exemplum*, το οποίο μας επιτρέπει «να χρησιμοποιήσουμε το παρελθόν εν όψει του παρόντος, να μεταχειριστούμε τα μαθήματα των αδικιών που υποστήκαμε για να αντιπαλέψουμε τις αδικίες που είναι σε χρήση σήμερα, να αφήσουμε τον εαυτό μας και να πάμε προς τον άλλον», βλ. Τσβετάν Τοντορόφ, «Οι καταχρήσεις της μνήμης», στο: Οντέτ Βαρόν-Βασάρ (επιμ.), *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, Πόλις, Αθήνα 1998, σ. 168-172.

παρελθόντος: μια αφήγηση που, έχοντας απορρίψει τη «μουσειακή αναπαράσταση της ιστορίας», θα συνδέσει το παρελθόν με το παρόν, αλλά και τον λογοτέχνη με την κοινωνία. Το πολιτικό αυτό πρόταγμα που ενώνει οργανικά τη μυθοπλασία, την ιστορία και τη μνήμη, αποτελεί έναν από τους βασικούς άξονες της αφηγηματικής ποιητικής του Τσίρκα. Ο ίδιος θα διευκρινίσει, χρόνια αργότερα, τη θέση του για τη λογοτεχνική διαχείριση της ιστορίας:

«Θα έλεγε κανείς, πως είναι πάντα δύο έθνη μέσα σε ένα κράτος: από πάνω οι κρατούντες, από κάτω οι κρατούμενοι. Γι' αυτό κι ο ρόλος του λογοτέχνη θα μπορούσε να είναι καθοριστικός. Το ιστορικό υλικό που του προσφέρεται είναι ανεξάντλητο. Εξαρτάται πόσο θα το σεβαστεί και πώς θα το χειριστεί. Αν μείνει σε μια μουσειακή αναπαράσταση του παρελθόντος, πλουτισμένη, έστω, με υπαινιγμούς σε σύγχρονα γεγονότα ή αν αφεθεί στο να τον κυριαρχήσει ο υποκειμενισμός του, κινδυνεύει να δώσει έργο φυγής από την πραγματικότητα και τα προβλήματά της. Αντίθετα, αν τον κατέχει ο πόθος της ενότητας με το λαό, αν βλέπει την πολιτική σημασία του, και στις συγκεκριμένες εκδηλώσεις της λαϊκής ζωής αναγνωρίζει τη βάση της Ιστορίας, τότε, με τη συγκροτημένη ιστορική του συνείδηση, θα δέσει οργανικά τα περασμένα με τα τωρινά, θα ξαναζωντανέψει το παρελθόν ως προϊστορία του παρόντος και, με τη διεισδυτική ματιά του ποιητή, θα επισημάνει τις ιστορικές και κοινωνικές δυνάμεις που διαμόρφωσαν τη σημερινή κατάσταση του τόπου. Μπορεί να πάει και πιο πέρα: Μέσα από το χώρο και τους νόμους της τέχνης πάντα, να προτείνει τις απαραίτητες αναδιαρθρώσεις των βασικών δομών της κοινωνίας, της οικονομίας και της πολιτικής για την έξοδο από την κρίση της μεταβατικής περιόδου».⁶⁹

Εστιάζοντας το ενδιαφέρον του στις ρωγμές και τις ασυνέχειες της ιστορίας, ο Τσίρκας αφηγείται το χρονικό μιας αποτυχίας. Πάνω στα ερείπια του Απρίλη του '44, ωστόσο, θεμελιώνεται μια ριζοσπαστική άποψη για το νόημα της μυθοπλασίας, τις χρήσεις της ιστορίας και της ιστορικής μνήμης. Το «καθήκον της μνήμης», στην τριλογία, αναδεικνύει τον Απρίλη του '44 ως πράξη αντίστασης απέναντι στα ηγεμονικά σχήματα της κυρίαρχης ιστορικής κουλτούρας. Η υπεράσπιση της μνήμης των μεσανατολιτών, ως πράξη πολιτικής παρέμβασης στη διαχείριση του παρελθόντος, σηματοδοτεί τη συμφιλίωση με τα ιστορικά τραύματα του παρελθόντος, ενώ, ταυτόχρονα, εκφράζει την αγωνία του συγγραφέα για μια πιο «ευρύχωρη» ιστορία, που θα αφουγκράζεται τις φωνές των Άλλων.

69. Στρατής Τσίρκας, «Ο Λογοτέχνης και η Ιστορία», εφ. *Η Αυγή*, 7/11/75, σ. 2. Και σε αυτό το κείμενο είναι, νομίζω, εμφανής η «βαριά σκιά» του Λούκατς.